

Het debuut van het liberale flamingantisme in de hoofdstad (1869-1875) *

door

ELS WITTE

Eerstaanwezend assistente aan de Rijksuniversiteit te Gent

Synthesewerken die niet altijd even wetenschappelijk accuraat zijn, dikwijls erg gekleurd en meermalen geschraagd worden door onvoldoende feitenmateriaal, nemen tot op heden een uitermate ruime plaats in in de historiografie van de Vlaamse Beweging¹. Een fenomeen dat geenszins onbegrijpelijk is. In haar streven naar politieke erkenning heeft deze beweging immers nog steeds nood aan ideologische bouwstenen. Groots opgezette historische syntheses, ongeacht hun wetenschappelijke kwaliteit, verschaffen haar die en bezitten dus vooralsnog een hoog bruikbaarheidsgehalte.

Spijtig genoeg kleven er echter een paar vervelende facetten aan deze vorm van historische bedrijvigheid. Wil men bijvoorbeeld in deze politieke beweging, die de Vlaamse Beweging toch in essentie is, op zoek gaan naar illustratiemateriaal voor de analyse van meer algemene politieke processen, dan wordt men juist door dit gebrek aan degelijke detailstudies voor onoverkomelijke barrières geplaatst. En nochtans blijkt deze Beweging op verschillende vlakken heel dankbare aanknopingspunten te bieden voor een dergelijk onderzoek.

Eén van die politieke processen waarvoor ze in staat is interessant feitenmateriaal te leveren, heeft betrekking op het fenomeen van de drukkingsgroep. Het is bekend dat de verhouding tussen de Vlaamse Beweging enerzijds en het Belgische partijstelsel anderzijds in de XIXe eeuw door het verschijnsel „drukkingsgroep” gedomineerd werd². Vanaf het ogenblik dat de Beweging

* Graag bied ik m'n oprechte dank aan een aantal personen die me ten zeerste behulpzaam zijn geweest bij het verzamelen van materiaal voor dit artikel en wel meer bepaald aan de familie De Pauw-De Veen, die zo vriendelijk was me inzage te laten nemen in het archief van E. Hiel; aan de Heer M. Bergé die eveneens het archief van zijn grootvader voor me openstelde; aan de Heer F. V. Borné die me, eens te meer, belangrijke gegevens verstrekke in verband met de Brusselse Vlaamsgezinde maçons; aan de Heer R. Verplancke die me toestond zijn licentiaatsverhandeling te gebruiken en aan de Heren L. Simons en E. Willekens die me het opzoekingswerk in de Antwerpse bibliotheek vergemakkelijkten.

1. Aldus M. De Vroede, *De Vlaamse beweging in 1855-1856. Bijdrage tot een meer verantwoorde kennis van haar evolutie*, Brussel, 1960, pp. VII-XVII.

2. Zie o.m. het overzicht betreffende de liberale partij door A. Verhulst en E. Witte, in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt-Utrecht, 1973, pp. 857-872.

tot het inzicht kwam dat er aan de taalrevendicaties ook een louter politiek aspect vastzat maar dat ze zich daartoe tot een politieke macht moest ontplooiën – een proces dat plaatsgrijpt in de veertiger en vijftiger jaren van de voorbije eeuw – werd er geëxperimenteerd via de pressiegroep. Eerst probeerde men het met het oprichten van onpartijdige drukkingsgroepen die hun invloed trachtten te verkopen aan de meest biedende van de twee heersende partijen. Maar vermits de polarisatie tussen klerikalisme en antiklerikalisme steeds scherpere vormen aannam naarmate de jaren opschoven, en ook Vlaamsgezinde milieus niet aan die polarisatie ontsnapten, kenden deze pogingen weinig succes. Het cijnskiesstelsel ontnam trouwens de Beweging elke reële groeikans: de nodige electorale aanhang ontbrak om als zelfstandige derde partij levensvatbaar te zijn. Bleek een gezamenlijke actie dus onuitvoerbaar, een afzonderlijk ageren binnen elke partij opende daarentegen wel enige perspectieven. In het laatste kwart der XIXe eeuw was de strijd tussen katholieken en liberalen op zijn hoogtepunt. Elke stem telde, dus ook de Vlaamsgezinde partijstem, terwijl het tweepartijstelsel de kans bood om de Vlaamse taaleisen als oppositiewapen te hanteren. Het waren deze mogelijkheden en omstandigheden die op het einde der zestiger jaren de uiteindelijke houding bepaalden van de flaminganten: elk zou voortaan trachten in zijn eigen partij het Vlaams standpunt erdoor te drukken.

Voor de liberalen onder de Vlaamsgezinden was dit geen eenvoudige opgave. Ze hadden af te rekenen met een partij die volledig door franstaligen beheerst werd. Het electoraal cliënteel der liberalen bevond zich immers in hoofdzaak in het economisch sterkere Wallonië, terwijl de verfranste burgerij van enkele Vlaamse steden voor de overige zetels zorgde. Een unanieme afwijziging van de Vlaamse eisen was de houding die gemeengoed was in de liberale partijgelederen. Onverschilligheid, stelselmatige moedwil, tergend optreden, electorale schijnmanoevers, een tot niets verplichtende tegemoetkomende houding, het waren stuk voor stuk varianten op één zelfde Vlaams-vijandig thema. De meerderheid der liberalen was het er over eens dat het Vlaams slechts de status van dialect mocht bezitten; als dusdanig mocht het beoefend worden, maar het opdringen als onderwijs- en kultuurtaal was in hun ogen onaanneemlijk en grensde zelfs aan het absurde. Het Frans daarentegen was de taal van de beschaving en van het liberalisme. Vlaanderen verfransen betekende dus tegelijkertijd Vlaanderen toegankelijk maken voor het liberale ideeëngoed. Een doorgedreven verfransingspolitiek stond dus gelijk met het hantieren van een zeer efficiënt machtsmiddel ter consolidering van de eigen machtsposities. Een machtspositie die in de tweede helft van

de vorige eeuw zeker niet te onderschatten was. Pas in 1870 kreeg het liberalisme de eerste geduchte klap, na een hegemonie van praktisch dertig jaar.

Hoe die overgang van gemengde drukkingsgroep naar een goed funktionerende pressure-group binnen de liberale partij in de verschillende Vlaamse steden gebeurde, welke tactieken daartoe werden aangewend, welke organisatievormen die poging aannam en tot welke resultaten ze uiteindelijk leidde, over dat alles is tot hertoe weinig gekend. Gezien in deze ruime kontekst, is de aanbreng van onderhavig artikel dan ook maar heel bescheiden. Het wil enkel trachten één aspekt uit de ingewikkelde problematiek te belichten aan de hand van de Brusselse situatie, nl. het ontstaan van de eerste interactiesymptomen die er tussen franssprekenden en flaminganten opdoken in de schoot van de hoofdstedelijke liberale partij tijdens de periode 1869-1875. Feitenmateriaal dat in hoge mate toelaat de volgende werkhypothese voorop te zetten. Er moesten kennelijk minstens drie voorwaarden vervuld zijn, wilde de toenadering en de samenwerking tussen liberalen en flaminganten slagen : 1° het naar mekaar toegroeien van de verschillende ideologisch gefundeerde standpunten ; 2° een politieke krisissituatie die een elektoraal samengaan noodzakelijk maakte en 3° de aanwezigheid van politieke figuren die een brugfunctie konden vervullen tussen de twee bewegingen. Of die voorwaarden inderdaad voldoende en noodzakelijk zijn, zou natuurlijk met behulp van vergelijkende studies over soortgelijke overgangprocessen moeten uitgemaakt worden.

1. BRUSSEL : VOEDINGSBODEM VOOR FLAMINGANTISME

Zaten de flaminganten in de zestiger jaren der 19e eeuw in alle Vlaamse steden in een dwangpositie van onmacht, in Brussel bereikte die toestand een zeldzaam hoogtepunt. Het verfransingsproces bij de burgerij, bij de machthebbers dus, was er reeds volledig voltrokken : de scheiding tussen de sociaal-economisch sterke en zwakke klassen liep er geheel langs het breukvlak van de taal. De heersende klasse was er totaal, maar dan ook totaal verloren voor het Vlaamse kultuurgebied ; het Vlaams was enkel de taal van de arbeiders en de kleine middenstand.

Het was deze verfranste liberale burgerij die in de hoofdstad de alleenheerschappij bezat tijdens de periode 1830-1870 en er haar antiklerikale en sociaal-conservatieve stempel op drukte. Dat ze het probleem der Vlamingen totaal negeerde, erger zelfs, het bestaan der Vlaamse gemeenschap ontkende, lag in de lijn der verwachtingen. „Il n'y a plus de flamands à Bruxelles. Le flamand

se perd dans l'indifférence du public. On ne veut plus du flamand dans la capitale", was de diagnose die burgemeester Anspach in 1864, tegen alle evidentie in, had gesteld³. Inderdaad, tegen alle evidentie in, want de volkstelling van 1866 had uitgewezen dat Brussel slechts 20 pct. franssprekenden telde en 80 pct. vlaamssprekenden, waarvan de helft tweetaligen⁴. De sociaal-economisch inferieure positie waarin deze numeriek sterke Vlaamse gemeenschap zich bevond, zorgde er echter voor dat ze in het hoofdstedelijke politieke bestel in een impasse zat. Het cijnskiesstelsel wierp een dam op tegen elk Vlaams opdringen. Anspachs uitspraak maakte trouwens ook het doel duidelijk dat deze franstalige doktrinaire liberalen zich hadden gesteld: de Vlaamse bevolking zoveel mogelijk verfransen. De redenen lagen voor de hand. Primo werd op die manier de door hen gevreesde vervlaamsing van Brussel afgewenteld – ze zagen ook wel in dat deze uitgebreide bevolkingslaag een potentieel gevaar inhield voor hun eigen machtspositie –; secundo, moest de Vlaming de taal der machthebbers kennen en mocht hij zeker geen moeite hebben om met hen in contact te komen. De schepen van onderwijs Funck kwam er rond voor uit dat dit het hoofdopzet vormde van zijn beleid: de fransonkundigen voldoende Frans aanleren opdat ze zich verstaanbaar konden maken voor de aan de macht zijnde burgerij. Via de verfransing de liberalisering van de Vlaamse bevolking bewerkstelligen, vormde bovendien een interessant nevenaspect. Kortom, het was overduidelijk dat het taalbeleid een belangrijk onderdeel vormde in de rij van machtsmiddelen die de doktrinaire liberalen in de hoofdstad hanteerden om hun eigen positie te handhaven.

Het stedelijk onderwijsbeleid illustreerde op de meest duidelijke wijze deze stelling. Via de opvoeding werd het proces immers ingezet. De Vlaamse kinderen kregen dan ook uitsluitend onderrecht met behulp van de Franse taal. In een onlangs verschenen studie zette H. Boon de erbarmelijke toestand uiteen die er op taalgebied in de Brusselse stadsscholen heerste: de onderwijzers kenden zelf weinig of geen Nederlands, vermits er in de Brusselse normaalschool een uitermate geringe betekenis werd gegeven aan dit vak; Nederlandse klassen waren praktisch onbestaande; uitsluitend via een vreemde taal werd aan fransonkundige kinderen onderwijs verstrekt⁵. Systematische verfransing dus. Resultaat: de Vlaamse volkskinderen die in hoofdzaak deze stadsscholen bevolkten werden in een nog meer inferieure toestand gedrongen

3. M. Sabbe, L. Monteyne en H. Coopman, *Het Vlaamsch tooneel inzonderheid in de XIXe eeuw*. Brussel, 1927, p. 581.

4. H. Boon, *Enseignement primaire et alphabétisation dans l'agglomération Bruxelloise de 1830 à 1879*. Louvain 1969, p. 355.

5. *Ibidem*, pp. 356-362.

dan deze waarin ze zich reeds bevonden tengevolge van hun sociale afkomst. Het zeer lage ontwikkelingsniveau dat H. Boon bij deze Brusselse Vlamingen constateerde die noch Nederlands noch Frans kenden, hoeft dus zeker geen verbazing te wekken. Het feit dat het Frans niet alleen de officiële kultuurtaal was, maar door deze systematische verfransing via de school, ook de sociale omgangstaal was geworden, maakte hun toestand alleen nog maar erger. „Depuis 40 ans la majorité libérale a négligé d'attirer les Flamands à elle (...), elle n'a rien fait pour les instruire, les relever” was de kritiek die zelfs vanuit franstalige milieus op het doktrinair onderwijsbeleid werd uitgebracht⁶. Een aanval die vanzelfsprekend nog heel wat scherper en veel vaker geformuleerd werd van Vlaamse zijde⁷.

Werkte ook deze systematische verfransingspolitiek via het onderwijs frustrerend voor een bepaald kultuurbewust deel der Vlaamse Brusselaars, toch was het zo dat dit proces zeer langzaam verliep en pas op lange termijn duidelijk voelbare resultaten opleverde. Een veel vruchtbaardere voedingsbodem voor verzet vond de vlaamssprekende hoofdstedeling in de tergende houding van het doktrinaire stadsbestuur ten aanzien van het Vlaams theaterwezen. Het nederlandstalig volkstoneel bezat in die periode een duidelijk aanwijsbare sociaal-kulturele functie in de hoofdstad. Het was de enige vorm van kulturele manifestatie die de sociaal lagere klassen hadden en die hen een zekere kultuurbewustheid bijbracht. Elke poging om het Vlaams theater in Brussel van de grond te krijgen, mislukte echter. Niet omdat er geen belangstelling voor bestond. Integendeel, maar de initiatiefnemers botsten telkens tegen een muur van onwil vanwege de stadsmagistraten, wat heel begrijpelijk was, vermits dit optreden paste in het kader der anti-Vlaamse politiek. Daar waar de toelage aan de franstalige Muntchouwburg in 1864 80.000 F bedroeg – zonder subsidie was geen enkel theater leefbaar – moest het Vlaams toneel het met amper 4.000 F stellen, een subsidie die dan ook elk jaar opnieuw in gevaar verkeerde⁸. De Brusselse theatergeschiedenis uit die periode⁹ vormt dan ook een aaneenschakeling van mislukkingen. Kats poging strandde in 1858; F. Van de Sande kende veel succes met „Het Vlaams Kunstverbond” maar werd in 1866 tot aan de rand van het faillissement gebracht; het stadsbestuur liet hem zonder meedogen ten onder gaan. Een moedwillige houding die

6. *L[oge] des Amis philanthropes, à l'Or[ient] de Bruxelles. Rapport de la Commission Flamande*. Bruxelles, 1875, p. 2 (Verzameling F. V. Borné, Brussel).

7. Voorbeeld: *De Zweep*, 23 juni 1872, p. 2 k. 3; 9 nov. 1873, p. 2 k. 2-3.

8. M. Sabbe, L. Monteyne en H. Coopman, *op. cit.*, p. 581.

9. Voor een overzicht van deze theatergeschiedenis zie E. Grosjean-Gubin, *Le théâtre flamand à Bruxelles (1860-80)* in *Cahiers bruxellois*, x, fasc. 1, pp. 38-83.

in 1867-68 ten top werd gedreven. Mulders had ondertussen zeer succesrijke Vlaamse operavoorstellingen in de hoofdstad georganiseerd. Maar ook hij stuitte op het negatieve optreden van de stad. De dreiging met sluiting was de zweepslag die de Vlamingen toen nodig hadden om zich van hun onmachtspositie volledig bewust te worden. Het verzet nam organisatorische vormen aan en in maart 1867 werd een eerste meeting belegd, een comité opgericht en petitie gestuurd naar het stadsbestuur. Dat het stadsbestuur deze zonder meer naast zich neerlegde – de gebruikte terminologie werd als onfatsoenlijk bestempeld – ontketende een nieuw protest en een nieuwe meeting. Het theaterleven was en bleef echter ten dode opgeschreven in de hoofdstad en op 15 maart 1868 ging de laatste voorstelling door. Aan dit hoofdstedelijk theaterbeleid zat echter een voor de Vlaamse beweging positieve kant: het werkte uitermate bevorderend in op het politiek bewustmakingsproces. In de eerste plaats zorgde het voor zeer concrete bewijzen van de hoofdstedelijke Vlaams-vijandige houding, die voor een belangrijk deel der Vlamingen onmiddellijke en tastbare nadelen met zich meebracht; aan het verzet werd én een bredere basis gegeven via meetings én tegelijkertijd werd het gekanaliseerd door de oprichting van een comité; tertio werd de mogelijkheid geschapen om heel concrete revendicaties te formuleren. Van 1868 af werd het bestaan van het Vlaams toneel in Brussel opgenomen in het rijtje van taaleisen.

Kortom, de aandacht van de Vlaamse Brusselaars was plots weer wakker geschud. Een reactie die zeker betekenis had, temeer daar het flamingantisme zich in de zestiger jaren in een toestand van lethargie had bevonden in de hoofdstad. De juiste oorzaken hiervan zijn niet al te duidelijk. Men kan enkel maar constateren dat de beweging, die in de vijftiger en het begin der zestiger jaren tamelijk actief was geweest, kennelijk op een dood spoor was terecht gekomen. De vereniging „Vlamingen Vooruit” had toen de krachten gebundeld¹⁰. Leden als Van Bommel, Langlois, G. J. Dodd, E. Moyson, F. De Cort, Ch. Potvin, Haeck, F. Thys, Alfons Willems, R. Dedeyn en Cornelis Verbruggen trokken de conclusie uit hun sociaal-progressieve opstelling en bonden in Brussel de strijd aan tegen de verfransing van het Vlaamse bevolkingsdeel en deden zelfs pogingen om op landelijk vlak de krachten te coördineren. Waarom de vereniging zich niet kon handhaven is tot hertoe onbekend gebleven. Heerste er onenigheid onder de leden? Het blijft een vraagteken. Vast staat dat de leden in de jaren

10. H. J. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte. Tweede deel. Van de taal- en letterkundige vernieuwing naar een politieke beweging 1830-1859*. Antwerpen, 1963, pp. 314-318.

1863-64 nog weinig strijdbaar bleken. Dat Michiel Vander Voort, dé spilfiguur van het Brussels flamingantisme uit de vijftiger jaren, in 1867 stierf¹¹, zal op dit inactivisme wellicht ook wel een invloed uitgeoefend hebben. Illustratief voor dit weinig dynamisch flamingantisme uit de zestiger jaren is bijvoorbeeld de houding der Vlamingen t.o. van de „Ligue de l'Enseignement”, een organisatie die in 1865 werd opgericht door enkele vooruitstrevende liberalen met het doel het onderwijs verplicht te maken, te laïciseren én er pedagogisch verbeteringen in aan te brengen, en waarin ook aandacht werd besteed aan de Vlaamse eisen op onderwijsgebied¹². Aan Vander Voort werd het voorzitterschap van de Vlaamse afdeling aangeboden¹³. In september 1866 liet hij echter al afzeggen¹⁴. Van Vlaamse zijde was er geen enkele positieve reactie gekomen. Een zeker immobilisme had kennelijk de overhand.

Het wachten was dus op nieuwe impulsen. Naar het eind der zestiger jaren toe waren de eerste symptomen van dit hernieuwd dynamisme duidelijk te merken. Ze kwamen uit twee verschillende richtingen: in links-liberale kringen ontstond er een welgemeende belangstelling voor het Vlaams probleem terwijl in het milieu der flaminganten zelf, een nieuwe generatie aan bod kwam die de strijdbaarheid van enkele oudere „Vlamingen Vooruit” nieuw leven inblies. Onderzoeken we dus even beide stromingen.

2. DE BELANGSTELLING VOOR HET VLAAMS PROBLEEM IN LINKS-LIBERALE KRINGEN

Het bestaan van een linker vleugel in de schoot van het Brussels liberalisme, is een fenomeen dat een constante vormde in de politieke geschiedenis van de hoofdstad. De doctrinair behielden er uiteindelijk steeds de overhand, maar af en toe werd hun bastion toch hardnekkig aangevallen en moesten ze concessies doen in sociaal-progressieve richting¹⁵. Het cijnskiesrecht vormde het discussiepunt bij uitstek waarover beide groepen diametraal tegenovergestelde opvattingen hadden: waren de doctrinair voorstanders van de bestaande toestand, in progressieve kringen daaren-

11. Hij stierf op 8 febr. 1867.

12. Cfr. *infra*, p. 322.

13. *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement*, I, 1865-1866, Bruxelles, 1866, p. 23, 27.

14. Karel Buls en J. Tarlier aan J. F. Heremans, 29 okt. 1867, in *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement*, 1867-1868, 2, pp. 34-38.

15. Voor een overzicht van deze strijd in de bestudeerde periode verwijzen we naar de onuitgegeven licentiaatsverhandeling van R. Verplancke, *Radikalisme te Brussel (1868-1871)*, Rijksuniversiteit Gent, Fakulteit Letteren en Wijsbegeerte, 1969-1970, XVI-132 p.

tegen wilde men het stemrecht uitgebreid zien tot bredere bevolkingslagen. Sommigen stelden zich tevreden met een capacitair stelsel dat aan al wie kon lezen en schrijven het kiesrecht toekende ; voor anderen was het algemeen stemrecht het streefdoel en het capacitair stelsel slechts een etappe, geen einddoel. Verplicht onderwijs was een eis die onafscheidelijk verbonden was aan hun progressieve opvattingen over het stemrecht. Veel verder dan die twee doelstellingen ging hun radikalisme echter niet. Het kapitalistisch systeem zelf werd niet in vraag gesteld ; om het arbeidersprobleem op te lossen, mocht er enkel maar wat aan gesleuteld worden. Van structuurhervormingen geen sprake. Wat echter niet wil zeggen dat die radicalen met geen humanitaire bedoelingen bezield waren ten opzichte van de werkende klassen. Het bleef echter bij een vaag paternalisme.

De jaren 1869-1872 vormden één van die periodes waarin de onenigheid in het Brusselse liberale kamp bijzonder sterk tot uiting kwam. In de partij zelf legde de linkervleugel heel wat gewicht in de schaal : ze wist naar de partijtop door te stoten, behaalde er een overdonderende meerderheid en in 1872 was praktisch de helft van het aantal kamerzetels in haar handen. De doctrinaire machtspositie werd echter niet alleen van binnenuit aangetast, ook buiten „L'Association libérale” ontstonden er tegenwerkende krachten die in een georganiseerd verzet uitmondten in deze periode. Verschillende groeperingen werden gevormd, die tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1869 één gezamenlijk oppositiefrent vormden, „La Fédération progressiste”, en een doorbraak kenden op gemeentelijk vlak. Het betwistbare financiële beleid van de doctrinair inzake de Zennewerken vormde een eerste, de lagere kiescijns bij gemeenteverkiezingen, een tweede oorzaak voor dit succes dat hen vier zetels opleverde.

Verscheidene van die opposanten van het doctrinair liberalisme, om het even of ze nu in of buiten „L'Association libérale” actief waren, betrokken ook de anti-Vlaamse houding van de Brusselse stadsmagistraten in hun oppositiebeleid. Het Vlaams eisenpakket vormde een onderdeel in hun streven naar uitbreiding van het politieke medezeggingschap van bredere bevolkingslagen.

Analyseren we daarom deze groep eens wat nader¹⁶. Wie waren deze links-liberalen juist ? Gaan we hun leeftijd na dan blijkt dat ze in hoofdzaak tot de groep der opkomende politieke generatie behoorden : niet de twintigjarigen overheersten maar wel de dertigers en veertigers : 5/6de van de geïdentificeerde Vlaams-

16. Cfr. *infra*, Bijlage, p. 344-347, Identifikatiegegevens betreffende de groep liberale Vlaamsgezinden en de groep flaminganten te Brussel (1869-1875) A. De groep Vlaamsgezinden uit links-liberale kringen.

voelende links-liberalen was jonger dan 50 jaar. Dat ze inderdaad tot de potentiële liberale machtsdragers behoorden in het XIX-eeuws cijnskiesstelsel, lezen we niet alleen uit hun beroepsopgave af. Op 22 gekende beroepen vallen er niet minder dan 18 in de categorie der vrije beroepen, waarvan 10 advocaten; de handel is in veel geringere mate vertegenwoordigd, maar ook die vertegenwoordigers staan op een vrij hoge trap van de sociale ladder. Dat 2/3de van hen in de bestudeerde periode een politiek mandaat bekleedden, vormt een tweede aanduiding voor hun sociaal-economische status. Kortom, het waren typische produkten uit de Brusselse toonaangevende burgerij. Trouwens ook hun geboorteplaats bevestigde deze stelling: slechts enkelen werden buiten Brussel geboren.

En vermits de burgerij reeds geruime tijd verfranst was, mocht men ook van hen verwachten dat het Nederlands geenszins hun omgangstaal was. Frans was dan ook hun aller kultuurtaal. Zelfs de meest fervente strijder voor de gelijkberechtiging van het Nederlands in Brussel, Karel Buls, moest zich excuseren als hij zich tot een nederlandstalig publiek richtte „de s'exprimer en une langue dont l'usage ne lui est pas habituel”¹⁷. Niemand van hen schrijft of publiceert in het Nederlands, noch nemen ze deel aan andere nederlandstalige kultuuruitingen. Het eigenlijke Vlaams verenigingsleven telde hen niet onder zijn leden, het Willemsfonds uitgezonderd, waartoe enkelen onder hen inderdaad toetraden.

Voor welke opvattingen inzake de Vlaamse beweging waren deze links-liberalen nu gewonnen? Zetten we één punt stellig voorop: hun reflexen werden in hoofdzaak gedicteerd door liberale en antiklerikale overwegingen. De eigenlijke revendicaties van de Vlamingen werden daaraan ondergeschikt gemaakt. Niet dat ze met geen principiële stellingname uitpakten. „La question flamande est, au premier chef, une question libérale, car ce qui en fait l'âme c'est un ardent aspect vers la libre expansion de l'individu dans toutes ses aptitudes natives”, wist Gustave Jottrand in 1864 te debiteren¹⁸ en de krant *La Discussion* propageerde eveneens dat, „alliées à ce libéralisme, dont la destinée est de progresser toujours, les Flandres obtiendront le redressement de leurs griefs”¹⁹. Maar achter die ideologie school een andere, een veel pragmatischer opvatting. Het was vnl. de vrees voor de klerikalen – want trachtten die niet de Vlamingen voor hun wagen te spannen, vooral op het platteland? – die hun Vlaamsgezindheid

17. Ch. Buls à l'assemblée flamande du 25 déc. 1871, in *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement*, 1871-72, 3, p. 54.

18. E. Van der Plassche, *Exposé de la question flamande*, Bruxelles, 1864, p. 6.

19. *La Discussion*, 9 juni 1872, p. 210-211.

inspireerde. In tegenstelling tot de doctrinairen, zagen zij wel in dat het verfransingsproces te langzaam vorderde opdat het vlug liberale vruchten zou afwerpen bij de vlaamssprekende bevolking. Met een aanval als „le beau résultat de cette aveugle politique que nous suivons depuis 1830 est de jeter de plus en plus nos provinces flamandes dans les bras du clergé”, vertolkte *La Discussion* een opvatting die gemeengoed was in deze links-liberale milieus²⁰. Ze trokken er de juiste conclusie uit: niet via het Frans moest de Vlaamse bevolking voor het antiklerikalisme gewonnen worden, maar wel met behulp van het Nederlands. Onderwijs, propaganda, toneel, kortom, in alle sectoren moesten de taaleisen worden ingewilligd opdat de liberalisering veld zou kunnen winnen. Het Vlaams moest als liberaal wapen worden gehanteerd. G. Jottrand sprak zelfs van „het eenig middel om de liberale zaak te doen gelukken”²¹; vlaamssprekende liberale militanten moesten ingeschakeld worden om de Brusselse buitenwijken en Vlaams-Brabant te bewerken²²; ook op school moest het kind in het Nederlands de liberale ideeën leren „pour les répandre avec fruit dans sa famille”, aldus een lid van de Brusselse loge „Les Amis Philanthropes”²³; terwijl G. Jottrand in het Vlaams toneel „eene wezenlijke liberale school”, ziet „waar de kleine burgerij en den werkman nuttige lessen opdoen”²⁴. Kortom, aan de Vlaamse beweging moest een antiklerikale dimensie gegeven worden: dat vormde het doel van deze links-liberalen.

Beweren dat er zich in dit geheel, ondanks deze bovengenoemde fundamentele stellingname t.a.v. het Vlaamse vraagstuk, geen subgroepen zouden aftekenen, zou onjuist zijn. We kunnen inderdaad duidelijk twee nuances onderscheiden. Voor een aantal onder hen heeft de sympathiebetuiging voor de Vlaamse beweging inderdaad slechts één doel: het beginsel dienstbaar maken aan de strijd tegen het ultramontanisme. Anders gezegd, ze benaderden het probleem vanuit een negatieve hoek. Louter tactische overwegingen lagen aan de basis van hun, als opportunistisch te kwalificeren houding. Dat is althans de indruk die men krijgt, wanneer men sommige radikale liberalen van „L'Association libérale” aan het werk ziet.

20. *La Discussion*, 10 maart 1872, p. 107.

21. G. Jottrand aan *Het Volksbelang*, 18 dec. 1871, in *Het Volksbelang*, 23 dec. 1871, p. 3 k. 1.

22. G. Jottrand aan de Vlaamse Kiezersbond, juni 1872, in Th. Coopman, *De Vlaamsche Strijd te Brussel, 1869-1884. Vijftienjarig verslag der werkzaamheden der Veldbloem, Vlaamsche vrijzinnige volksmaatschappij*. Brussel, 1886, p. 145-146; *De Zweep*, 23 nov. 1873, p. 2 k. 1-2.

23. Lechien tijdens de zitting van 3 mei 1875 der loge *Les Amis Philanthropes*, Manuscrit Lartigue, Arch. Suprême Conseil de Belgique (Verzameling F. V. Borné).

24. G. Jottrand tijdens de vergadering van „L'Association libérale” van 19 november 1873, in Th. Coopman, *De Vlaamsche strijd te Brussel ...*, p. 151.

Een tot weinig verplichtende inschikkelijkheid die dan nog meestal heel voorzichtig geformuleerd werd, was de grens die ze nooit overschreden. Een Van Humbeeck bijvoorbeeld nam deze houding aan tijdens de voorbereidende kiesvergadering van 25 mei 1870, toen hij door een flamingant geïnterpelleerd werd²⁵. De wijze waarop A. Dansaert zich in 1872 uitdrukte, is nog meer illustratief: hij belooft mee te werken „à obtenir une satisfaction équitable à des griefs sérieux, formulés sans exagération en dehors de toute question qui pourrait semer la discorde entre les frères wallons et flamands”²⁶. Demeur verklaarde eveneens bereid te zijn de Vlaamse zaak te dienen: „Sinon par la parole, tout au moins par mon vote”²⁷. En ook J. Guillery week van deze voorzichtige lijn niet af²⁸, terwijl van Gustave Jottrand praktisch geen enkele pro-Vlaamse uitspraak bekend is die niet geïnspireerd werd door een fervent antiklerikalisme. Kortom, een vlaamsgezindheid gedictieerd door electorale nuttigheidsoverwegingen: dat is de enige stempel die men op de stellingname van deze links-liberalen kan zetten.

Heel anders was het gesteld bij progressieve liberalen als Karel Buls, Charles Graux, Edmond Picard en Leon Van der Kindere – een viermanschap dat in die periode samen en buiten de partij om de strijd aanbod tegen het doctrinaire bewind – en bij radikale leden van „L'Association libérale” als A. Prins, Herman Pergameni en H. Delecosse²⁹. De wijze waarop zij de Vlaamse problematiek benaderden was niet in hoofdzaak negatief of louter opportunistisch. De konsekwenties die ze uit hun sociaal-progressieve opstelling trokken, pasten ze ook toe op het Vlaamse vraagstuk. Ze zagen naast het antiklerikaal aspect, ook de sociale kant van de beweging. Om het Vlaamse volk te emanciperen op sociaal, politiek en cultureel vlak, zagen ze enkel heil in de promotie van het Nederlands als sociale omgangs- en kultuurtaal. Volgens hen zou enkel een degelijk en volwaardig nederlandstalig onderwijs de Brusselse Vlamingen uit hun inferieure positie verlossen en hen doen openstaan voor liberaal-progressieve ideeën. De identifikatie antiklerikalisme-flamingantisme-progressisme bood in hun ogen de enige uitweg. Dat zij praktisch allen voor pangermanistische opvattingen gewonnen waren en geloofden in de suprematie van het Germaanse

25. *L'Indépendance Belge*, 15 mei 1870, p. 1 k. 4.

26. A. Dansaert aan J. Hoste, 29 mei 1872 in *L'Echo du Parlement*, 2 juni 1872, p. 1 k. 4.

27. A. Demeur aan *De Vlaamsche Kiezersbond*, mei 1872, in Th. Coopman, *De Vlaamsche strijd te Brussel ...*, p. 146.

28. J. Guillery aan *De Vlaamsche Kiezersbond*, mei 1872, *Ibidem*.

29. Zie eveneens *infra*. Bijlage, p. 344-347.

volk³⁰, en één onder hen, nl. Leon Van der Kindere zelfs opteerde voor het federalisme³¹, is eens te meer een aanwijzing dat hun Vlaamsgezindheid wel degelijk een zeer bewuste keuze inhield.

Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat het viermanschap Buls-Graux-Picard-Van der Kindere de erkenning van de volkstaal in hun politiek programma opnamen³², noch dat ze allen, zonder uitzondering, pro-Vlaamse initiatieven namen in de „Ligue de l'Enseignement” waarvan ze deel uitmaakten³³. De oprichting van een Vlaamse afdeling in deze vereniging, de inrichting van een Vlaamse algemene vergadering op 25 december 1871, de medewerking van flaminganten in de schoot van de „Ligue”, de steun verleend aan Vlaamse voordrachten in de hoofdstad, de eis om het verplicht onderwijs enkel bij middel van de moedertaal te verstrekken, het zijn alle voorbeelden van hun welgemeende bezorgdheid ten aanzien van het Vlaams probleem³⁴.

De maçonnerie vormde een derde organisatie waarin ze hun ideeën ingang deden vinden. Drievierden van deze links-liberalen waren namelijk maçon³⁵; de loge „Les Amis Philanthropes” telde de meest overtuigde Vlaamsgezinden onder hen. Zo zien we A. Prins, gesteund door de gebroeders Verhas, er vanaf december 1873 een actie ondernemen om de eisen van de Brusselse flaminganten kracht bij te zetten. Een uitvoerig „Rapport de la Commission flamande”, gevolgd door een effectieve actie, was er het resultaat van³⁶.

Hun bijdrage tot de Vlaamse emancipatiestrijd op persgebied, was zelfs zó ingrijpend dat de Brusselse flamingant Hoste, bij het verdwijnen van hun krant *La Discussion* in 1873, neerschreef „De

30. In *La Discussion* kwam deze tendens duidelijk tot uiting; de Antwerpse Vlaams-liberale krant *Recht door Zee* karakteriseerde hun krant als diegene „die de dolle Franschgezindheid ernstig bestreed en Germaansche wetenschap en Duitsche belangen verdedigde” (14 dec. 1873, p. 2 k. 3).

Ook uit het *Rapport de la Commission Flamande* der loge *Les Amis Philanthropes*, opgesteld door A. Prins, sprak dezelfde pro-Duitse tendens.

31. H. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte. Derde deel. Verwezenlijkingen en ontgoochelingen. De scheiding der wegen 1860-1883*. Antwerpen 1964, p. 288-292.

32. Punt 4 van hun programma luidde: „On demande que les fonctionnaires comprennent la langue de leurs administrés. Nous voulons que le droit imprescriptible pour l'homme, de ne parler dans son pays que sa propre langue, soit placé parmi les premiers et les plus sacrés des droits”, *Indépendance Belge*, 25 juli 1870, p. 1 k. 5.

33. Cfr. *infra*, Bijlage, p. 344-347.

34. Cfr. *supra*, noot 12; *De Zweep*, 8 febr. 1874, p. 1 k. 3; Assemblée flamande, 25 déc. 1871, in *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement, 1871-1872*, 3, p. 54-56; de *Ligue* subsidieerde ook het Willemsfonds, zie *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement, 1874-1875*, 1-2, p. 6, 33.

35. Cfr. *infra*, Bijlage, p. 344-347.

36. Verslag der zittingen van 15 dec. 1873, 12 jan. 1874, 26 jan. 1874, 10 febr. 1874, 26 april 1875, 3 mei 1875 en 31 mei 1875 der loge *Les Amis Philanthropes*, in *Manuscrit Lartigue, Arch. Suprême Conseil de Belgique, Bruxelles* (Verzameling F. V. Borné).

Vlaamse beweging verliest hierdoor in de hoofdstad een knappen medestrijder die ons zoo menigen dienst bewees en met diepe overtuiging de belangen van het Vlaams volk, talentvol verdedigde”³⁷. Want inderdaad, van 1870 af hadden Buls, Graux, Prins, Pergameni en Delecosse in hun krant op de bres gestaan voor de Vlaamse belangen³⁸. Kortom, met kan gerust beweren, dat het in links-liberale kringen dus zeker niet aan mensen ontbrak bij wie het flamingantisme in goede aarde viel.

Bij twee figuren uit deze groep zouden we tot slot nog even willen stilstaan, nl. bij Florimond Kops en Edouard Van der Plassche. De reden: het zijn beiden twee typische overgangsfiguren die op de brug tussen de links-liberalen staan en de eigenlijke flaminganten. Wat hun sociaal-economische status betreft – Kops is geneesheer en Van der Plassche rechter – evenals hun politieke aspiraties – beiden ageren in het kader van de „Fédération progressiste” – behoren ze tot de progressieve groep, alhoewel een systematisch doorgevoerd antiklerikalisme wel niet hun sterkste zijde was. Maar wat hun afkomst en hun Vlaamsgezinde strijdbaarheid betreft, passen ze in het rijtje der Brusselse flaminganten. Kops was de zoon van een Mechelse schooldirecteur³⁹, terwijl Van der Plassche een geboren Antwerpenaar is. Waardoor we reeds vooruitlopen op de kenmerken van de tweede groep, deze der flaminganten.

3. DE BRUSSELSE FLAMINGANT : GROEPSKENMERKEN, DOELSTELLINGEN EN ORGANISATIEVERMOGEN

Een eerste kenmerk dat de leden van de Brusselse groep van flaminganten samenbond⁴⁰, raakten we dus al aan: ze waren allen geboren en opgegroeid in een Vlaams milieu. Voor de meesten van hen bevond dat milieu zich in een kleine Vlaamse stad of zelfs in een dorp. Zo vormden de Antwerpse Kempen de geboortegrond voor enkelen van hen, X. Havermans kwam uit Diest, Hiel en Van Driessche uit het Dendermondse, Hoste uit Tielt, terwijl het

37. *De Zweep*, 7 dec. 1873, p. 2 k. 1; ook het Antwerpse blad *Recht door Zee* had het over „een wezenlijk verlies voor het vooruitstrevend en voor het vlaamschgezinde liberalismus. Nooit werden beide zaken met meerdere klem en waardiger verdedigd dan in het gewezen weekblad” (14 dec. 1873, p. 2 k. 3).

38. Zie o.m. *La Discussion*, 21 jan. 1872, p. 1 k. 2, p. 2 k. 1-2; 28 jan. 1872, pp. 58-59; 3 maart 1872, pp. 100-101; 10 maart 1872, pp. 106-107; 7 april 1872, pp. 138-139; 29 sept. 1872; 24 nov. 1872, pp. 401-402; 19 jan. 1873, pp. 50-51; 11 mei 1873, p. 177; 18 mei 1873, p. 185; 22 juni 1873, p. 225; 6 juli 1873, pp. 241-242; 27 juli 1873.

39. *Bibliographie Nationale*, II, p. 380.

40. Cfr. *infra*, *Bijlage*, p. 348-352, Identifikatiegegevens betreffende de groep liberale Vlaamsgezinden en de groep flaminganten te Brussel (1869-1875) B. De groep flaminganten.

aandeel van grootsteden als Antwerpen en Gent heel miniem is. Geboren Vlaamse Brusselaars zoals Serafien Willems vormden een uitzondering.

Ook inzake generatie bestond er een duidelijk onderscheid met de links-liberale groep. Meermalen werd in verband met de Brusselse Vlaamse beweging uit deze periode gewezen op de „jeugdige moed” die haar kenmerkte⁴¹. Terecht, want een groot gedeelte van deze mensen was jonger dan 30 jaar. Hun sociaal-economische status lag ook behoorlijk lager dan die van vorige groep. De lagere bediendenwereld, het lager en hoger secundair onderwijs, en de kleine middenstand vormden het sociale milieu waaruit deze mensen gerekruteerd werden. Kortom, ze kwamen uit de lagere middenklasse of de ietwat betere werkliedenstand, die zich de moeite had getroost om hun intellectueel begaafde kinderen enkele jaren langer dan gebruikelijk was naar school te laten gaan. Enkele voorbeelden ter illustratie. A. J. Cosijn gaf les aan de R.M.S. te Schaarbeek⁴², E. Courtmans was huisleraar⁴³, J. G. Dodd begon zijn loopbaan als tekenleraar aan een Lagere Israëlitische school en eindigde als vertaler⁴⁴, F. Van Dungen doorliep een onderwijzers-carrière in Sint-Gillis⁴⁵, F. Van de Sande, E. Van Driessche en E. Hiel kwamen naar Brussel, de eerste twee als hulponderwijzer, de derde als klerk, ze maakten er hun weg en brachten het respectievelijk tot bibliothecaris bij de balie, atheneumleraar en ambtenaar bij het ministerie van Binnenlandse Zaken⁴⁶. Xavier

41. Th. Coopman, *De Vlaamse strijd te Brussel*, ... p. 14, 18.

42. Hij zal nadien leraar worden aan het Hoger Handelsinstituut te Antwerpen (Th. Coopman en V. De la Montagne, 1830-1880. *Onze dichters. Eene halve eeuw Vlaamsche poëzie, naar tijdsorde gerangschikt met biografische en bibliografische aantekeningen, eene bloemlezing en eene inleiding*. Antwerpen, 1880, p. 297).

43. In 1871 was hij huisleraar bij de Hongaarse gravin Batthyany te Egyed. (AMVC, Antwerpen, C 3827).

44. Hij werd de vertaler van de „Verzameling der ambtelijke besluiten en 's lands wetten”. (Th. Coopman, *Redevoering bij het lijk van den Heer Jan-Geeraard Dodd*, Gent, 1889, p. 5).

45. Hij werd er hoofdonderwijzer en bracht het tot voorzitter der „Algemeene Belgische Onderwijzersbond” (*Bulletin de la Ligue de l'Enseignement*, 1870-71, 3, p. 84).

46. Felix Van de Sande was als 17-jarige hulponderwijzer naar Brussel gekomen; hij werd er onderwijzer en vanaf 1847 bibliothekaris van de Brusselse balie (J. Vercouillie in *Biographie Nationale*, 21, kol. 286-287). Van Driessche belandde eveneens als hulponderwijzer in Brussel in 1845; hij bracht het tot leraar Nederlands aan het Atheneum en de normaalschool (H. T. Coopman, *Emmanuel Van Driessche Herinnering aan een Stichter*, in „De Vlaamse Gids”, 15, 1926-27, pp. 361-364; AMVC, Antwerpen, K. D795). Emanuel Hiel, zoon van een Dendermonds hovenier haalde op 13-jarige leeftijd de graad van „ondermeester”, werd eerst steenkapper, trad in dienst bij een touwslagerij waar hij in 1853 bediende werd, in 1856 opende hij een boekhandel die weinig succes kende; Prudent Van Duyse hielp hem bij het verkrijgen van een post bij de octrooien te Brussel; dank zij zijn letterkundige activiteiten werd hij benoemd tot bediende bij het ministerie van Binnenlandse Zaken (R. Waegeman, *Emanuel Hiel 1834-1899*, Rijksuniversiteit Gent, Fak. Letteren en Wijsbegeerte, onuitgegeven licentiaatsdissertatie, 1960-61, pp. 1-10).

Havermans, ook een autodidact, bouwde een boek- en steendrukkerij op, evenals Van Doorselaer en C. Verbruggen⁴⁷ en J. Hoste, F. Luytens⁴⁸, Th. Coopman en S. Willems waren kantoorbedienden. De twee laatsten kwamen op het ministerie van Verkeerswezen terecht, evenals Mulle⁴⁹. Kortom, voor de meeste van hen impliceerde hun beroepsbedrijvigheid reeds een intensieve beoefening van de taal. Gaan we nu hun binding met de Zuidnederlandse 19de-eeuwse letterkunde na, dan blijkt zeer duidelijk dat ze uitgesproken „taalbewegers” waren. Allen, zonder uitzondering, hielden zich bezig met het produceren en/of verspreiden van literatuur. Sommigen waren bedrijvig op toneelgebied, hetzij als voorzitter van een toneelgezelschap zoals E. Stroobant en Van Driessche, hetzij als toneelspeler of koorleider, hetzij als toneelschrijver zoals Willems en Dodd. Anderen produceerden dichtwerken of romans. Weer anderen werkten mee aan krant- of tijdschriftredakties: Hoste was hoofdopsteller van *De Zweep*, De Cort had de leiding van het tijdschrift *De Toekomst*, F. Luytens, F. Van Dungen en J. Scherpenzeel stelden het weekblad *De Kerels* samen. Bovendien was het helemaal geen uitzondering dat meerderen onder hen verschillende van deze activiteiten combineerden.

Welnu, al die omstandigheden, hun eigen sociaal-economische status en hun literaire bedrijvigheid inspireerden in hoge mate hun opvattingen betreffende de Vlaamse beweging in het algemeen en de eisen die ze formuleerden ten aanzien van de Brusselse toestand. Op een bepaald ogenblik – in 1871 tijdens een voordracht, om precies te zijn – onderwierp Van Driessche de beweging aan een scherpe zelfkritiek: „Hebben wij flaminganten altijd onze plicht gedaan, hebben wij niet al te lichtvaardig gedacht, het gaat goed met de zaak, omdat het met ons goed ging, omdat eeniger onzer plaatsen, subsidieën en kruiskens kregen, of wij niet veeleer hadden moeten omzien naar het arme Vlaamse volk dat even

47. Cfr. *infra*, Bijlage, p. 350-351; over X. Havermans, zie Th. Coopman, *De Vlaamse strijd te Brussel ...*, p. 14.

48. Julius Hoste kwam in 1858, samen met zijn ouders naar Brussel. Hij volgde middelbaar onderwijs en werd bediende in een handelszaak (J. G. Frederiks en F. J. Van den Branden, *Biografische Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1891, p. 373); Frans Luyten kwam naar Brussel als klerk op de studie van notaris Stroobant (Necrologie in *De Gazet van Brussel*, 21 jan. 1917, AMVC, Antwerpen, K. L974) Theofiel Coopman vestigde zich in 1872 in Brussel waar hij bediende werd bij een aannemer van openbare werken; vervolgens werkte hij als boekhouder op een handelskantoor om ten slotte bureeloverste in het Ministerie van Spoorwegen te worden (J. G. Frederiks en F. J. Van den Branden, *Biografische Woordenboek ...*, p. 168). Serafien Willems begon als spoorwegbediende en werd later bediende bij de verzekeringsmaatschappij „Les Assurances générales” (*De Vlaamse School*, 1883, pp. 192-197; M. Sabbe, L. Monteyne en H. Coopman, *Het Vlaamsche toneel ...*, p. 188).

49. A. Mulle klom op tot afdelingshoofd bij het Postwezen (AMVC, Antwerpen, B₁/C 34 92B).

miskend, even ellendig bleef" ⁵⁰. Een kritiek die gefundeerd lijkt, want inderdaad, zijn de voorbeelden van flaminganten die op een of andere manier carrière maakten, niet gering. Dat ze zichzelf, via de Vlaamse beweging, een duwtje gaven om op de volgende sociale trap te geraken, lijkt niet helemaal onjuist. Trouwens ook hun onmiddellijke eisen werden ontleend aan hun eigen situatie. Het publiek waarnaar ze zich in de hoofdstad richtten, waarin ze ook een zeker succes oogstten en dat hen dus een bepaalde renommee bezorgde, verschilde weinig van datgene waartoe ze zelf behoorden of door hun afkomst behoord hadden: kleine middenstand en volksklasse. Hoeft het dus verwondering te baren dat de realisatie van een Vlaamse schouwburg in Brussel dan ook hun voornaamste eis was ⁵¹? Wat natuurlijk helemaal niet wil zeggen dat ze de andere taaleisen niet tot de hunne maakten: ook zij ijverden voor nederlandstalig onderwijs, Nederlands in de administratie, in het gerecht, in het leger ⁵². Maar als er moest geopteerd worden, dan ging hun voorkeur toch uit naar de verwezenlijking van die eis die hen zelf op de meest directe wijze een bepaalde renommee bezorgde: het theater ⁵³.

Hun verbondenheid met Vlaanderen – waren ze immers niet allen inwijkelingen? – uitte zich in een nationalistische opstelling. Volksontvoogding, zelfregering, Vlaams ras, Nederlandse stam, het waren stuk voor stuk termen die in deze flamingantische kringen frekwent en doelbewust gebruikt werden en ook een begrip vormden ⁵⁴.

Was het eveneens hun Vlaamse geboorteplaats die van hen weinig fervente anti-klerikalen maakte? Vast staat alleszins dat de groep als geheel beschouwd, zeker niet als anti-godsdienstig bestempeld kan worden. Velen bleven vasthouden aan het ouderlijk geloof, terwijl zelfs een Hoste, die toch de voorvechter van het Brussels Vlaams liberalisme zal worden, nooit een aanval op de godsdienst zelf deed. De beschuldiging van klerikalisme, verwierpen ze echter met evenveel overtuiging; de term vrijzinnigheid

50. *De Kerels*, 5 nov. 1871, geciteerd in Th. Coopman en J. Broeckeaert, *Bibliographie van den Vlaamschen Taalstrijd, Vijfde deel, 1868-1872*, Gent, 1908, nr. 4233.

51. *De Zweep*, 5 dec. 1879, p. 2 k. 2; 9 febr. 1872, p. 2 k. 1. Het Vlaams toneel in Brussel vormde ook dikwijls het onderwerp van petitiees (zie verder p. 335).

52. Zie verder, p. 335; *De Zweep*, 5 dec. 1869, p. 2 k. 2; 6 maart 1870, p. 1 k. 3; *De Kerels*, 23 juli 1871, p. 1 k. 1-2.

53. Dit bleek maar al te duidelijk bij de verkiezing van 19 nov. 1873 (cfr. *infra*, p. 340).

54. *De Zweep*, 5 dec. 1869, p. 2 k. 1; 2 juni 1872, p. 2 k. 1, 3; 9 juni 1872, p. 3 k. 1; 12 juli 1874, p. 1 k. 1-2; *De Kerels*, 15 okt. 1871, p. 4 k. 1.

daarentegen wilden ze wel in hun banner voeren⁵⁵. „Ik ben liberaal met hart en ziel”, schreef E. Courtmans aan F. De Cort, „ik voel mij echter ongelukkig dat mijn principen zo vast staan dat ze mij niet toelaten in mijn streven slechts de Vlaamsche belangen in 't oog te houden. Zijn daarom diegenen die mijne gevoelens niet deelen, of Jezuiten of valschaards”⁵⁶. Een retorische vraag die uitstekend de houding omschrijft die de meerderheid der Brusselse flaminganten aannamen ten aanzien van de antithese klerikaal-antiklerikaal. Ze ontweken haar of liever ze trachtten haar te ontwijken.

Een houding die zich op haar beurt kristalliseerde in hun politieke stellingname. Aanvankelijk waren ze allen voorstanders van de formatie van een derde Vlaamse partij in Brussel, die los zou staan van de twee bestaande. Met andere woorden, de traditie die M. Vander Voort in de beweging had gebracht⁵⁷, en die ook door „Vlamingen Vooruit” was overgenomen⁵⁸, werd ongewijzigd voortgezet. Hoe Hoste ook evolueerde in de periode 1869-1873, één basisidee bleef domineren: de Vlaamse beweging moest een onpartijdig eenheidsfront vormen. „Wij zijn noch liberaal noch catholiek, noch demokratiek, maar enkel *Nationaal* dat is *Onpartijdig*” heette het in december 1869⁵⁹; „Daar waar het de algemeene verdediging onzer rechten geldt, moet alle partijschap verdwijnen”, klonk het iets genuanceerder in maart 1870⁶⁰, terwijl de hoofdredakteur van de *Zweep* in 1872 bekende zelf liberaal te zijn, maar „nimmer mannen aan te vallen die iets goeds voor onze beweging willen verrichten; onpartijdig ben ik voor het goed gelukken van onze zaak”⁶¹. Ook de andere flamingantische krant *De Kerels* was slechts voor die eenheidsgedachte gewonnen⁶². Deze politieke optie vond, zoals we reeds zagen, in de 70'er jaren weinig

55. Zie o.m. *Jaarboekje der Volksmaatschappij De Veldbloem, 1873-1874*, in *Volksbelang*, 27 juni 1874, p. 3 k. 1-2; Th. Verschueren aan „Het Volksbelang”, 2 juli 1874, in *Volksbelang*, 11 juli 1874, p. 2 k. 4; *De Zweep*, 9 juni 1872, p. 2 k. 1-2.

56. Emiel Courtmans aan Frans De Cort, 3 juli 1871, AMVC, Antwerpen, B, C 3827.

57. Th. Coopman, *De Vlaamsche strijd te Brussel ...*, p. 10 „Wij stemmen met Van der Voorts gezindheid overeen”, zegt Hoste in *De Zweep* van 12 dec. 1869 (p. 1 k. 3).

58. H. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte. Derde deel ...*, pp. 14-15.

59. *De Zweep*, 12 dec. 1869, p. 1 k. 3, p. 2 k. 1.

60. *De Zweep*, 23 jan. 1870, p. 2 k. 1.

61. *De Zweep*, 7 juli 1872, p. 1 k. 3, p. 2 k. 1. „Want zodra wij ons krachten verdelen en ons leger in tweeën scheiden, dan zal het op de spreuk aan komen: verspreide krachten kunnen niets, eensgezinden kunnen veel”, ging Hoste verder.

62. „Een gedacht dat wij uit al onze krachten willen ondersteunen”, schreven *De Kerels* n.a.v. een plan geopperd door de Antwerpse *Stormklok* tot de oprichting van een onafhankelijke Vlaamse bond, waar katholiek of liberaal geheel buiten blijft” (*Kerels*, 28 mei 1871, p. 3 k. 1).

succes in de andere Vlaamse steden. In Gent en Antwerpen bijvoorbeeld was de polarisatie al lang voltrokken. Vanuit die twee steden kwam er dan ook heftige kritiek op dat hardnekkig vasthouden aan de derde-partij-idee⁶³. Hoe een verklaring vinden voor dit achternahinken van de Brusselse flaminganten? Was de lethargie waarin de beweging in de zestiger jaren had verkeerd, hoofdschuldige? Of waren de kontakten tussen links-liberalen Vlaamsgezinden en de groep flaminganten nog te weinig hecht om positieve resultaten te bewerkstelligen? Of weerhield de geringe electorale aanhang er de flaminganten van stelling te kiezen? Vragen waarop, zonder meer gegevens over de Antwerpse en Gentse toestand, vooralsnog geen antwoord kan gegeven worden.

We zetten zoëven voorop dat het electoraal potentieel der Brusselse flaminganten niet bijster groot was. En inderdaad, hun sociaal-economische status verried dat ze nu niet direct tot de categorie van cijnskiezers behoorden en ook uit sommige van hun eigen opmerkingen vernemen we hetzelfde: „Deze moedige volksjongens zijn ongelukkig geene kiezers” typeerde F. Van de Sande de Vlaamse militanten na de zoveelste verkiezingsnederlaag⁶⁴. Een kenmerk dat ook op hem toepasbaar was⁶⁵. Heel begrijpelijk dus dat ze uit de situaties de nodige konsekventies trokken en hervormingen in democratische richting voorstonden. De uitbreiding van het stemrecht maakte dan ook deel uit van hun eisenpakket⁶⁶. Aanvankelijk waren ze gewonnen voor het algemeen stemrecht – „zuiver en echt, zonder uitsluitingen”, zoals Hoste in *De Zweep* neerschreef⁶⁷ – maar ze ondervonden kennelijk de weerslag van de Commune van Parijs: in 1872 werd deze eis veel minder expliciet geformuleerd en stelde Hoste zich tevreden met het capacitair stelsel⁶⁸. Vrij, volksgezind en vooruitstrevend, was en bleef echter de leus in dit flamingantenmilieu⁶⁹. Tot daar wat de gemeenschappelijke groepskenmerken betreft.

63. Zie o.m. de aanvallen van de Antwerpse Vlaams-liberale krant *Recht door Zee* (12 jan. 1873, p. 2 k. 3; 9 maart 1873, p. 3 k. 1. 18 mei 1873, p. 2 k. 3; 6 juli 1873, p. 2 k. 3) en deze van het Gentse *Volksbelang*, 11 juli 1874, p. 2 k. 4.

64. *De Zweep*, 23 juni 1872, p. 1 k. 1.

65. *L'Echo du Parlement*, 12 juni 1872, p. 1 k. 1.

66. Th. Coopman, *De Vlaamsche strijd te Brussel ...*, p. 14. Zie ook *De Zweep*, 5 dec. 1869, p. 2 k. 2; 6 maart 1870, p. 1 k. 3; 29 mei 1870, p. 2 k. 1; 9 febr. 1872, p. 1 k. 3, p. 2 k. 1; *De Kerels*, 4 dec. 1870, p. 2 k. 2; 8 jan. 1871, p. 1 k. 3; 26 febr. 1871, p. 3 k. 1; 9 april 1871, p. 1 k. 2-3; „Ons blad is bij uitstek een volksblad. Door volksmannen geschreven, gesticht tot het verdedigen der rechten van het volk en gegeven tegen eenen prijs waarvoor de volksbeurs niet moet vrezén”, schreven *De Kerels* (9 april 1871, p. 1 k. 2). In het *Jaarboekje der Volksmaatschappij de Veldbloem*, 1873-1874, vinden we dezelfde tendens terug (*Volksbelang*, 27 juni 1874, p. 3 k. 1-2).

67. *De Zweep*, 6 maart 1870, p. 1 k. 3.

68. *De Zweep*, 9 febr. 1872, p. 2 k. 3.

69. *De Zweep*, 29 mei 1870, p. 2 k. 1.

In het eenheidsfront heersten echter ook tegenstellingen. Weliswaar bezaten ze een secundair karakter en brachten ze de samenwerking aanvankelijk niet in gevaar, maar toch waren ze duidelijk aanwijsbaar. Twee kleine subgroepen tekenden zich in het geheel af. Vermits het echter eerder om nuances gaat, is het wel moeilijk om heel precies de scheiding vast te leggen. Ruwweg kunnen we het toch als volgt stellen. Bij een eerste groep van Brusselse flaminganten primeerden de volgende opties: het democratisch karakter van de beweging, haar onpartijdigheid, de samenwerking met de katholieke Vlamingen en een pro-Nederlandse houding. Het gedachtengoed van de tweede groep daarentegen leunde veel meer aan bij de links-liberale tendens, en was dan ook meer pan-germanistisch georiënteerd.

Het ontstaan van groep I is niet erg duidelijk. Wel lijkt het dat de demokraat en journalist Auguste Van den Kerckhove er de basis van legde met zijn krantje *De Vlaamse Gazet van Brussel* in oktober 1869, waarin hij de opvatting verkondigde dat de Vlaamse beweging een werkersbeweging was en waarin hij uitvaarde tegen alles wat paaps en liberaal was⁷⁰. Op 17 maart 1870 meldt hij echter in sibyllijnse termen dat hij de redactie verlaat „dewijl eerlijke tegenstrevers den grond onder mijne voeten hebben ondermijnd”⁷¹. *De Vlaamse Gazet van Brussel* werd opgeheven. Hijzelf nam deel aan de oprichting van *De Kerels*, waarvan X. Havermans, J. Scherpenzeel, F. Luyten en F. Van den Dungen de redacteuren werden⁷², en verdween vervolgens in de redactie burelen van de sociaal-progressieve *Peuple belge*⁷³. Aan de koers die het blaadje volgde, werd echter weinig geraakt: ook *De Kerels* sloegen de democratische richting in.

70. *De Vlaamse Gazet Van Brussel*, geciteerd door *Recht door Zee*, 27 febr. 1870, p. 1 k. 2-3.

71. A. Van de Kerckhove aan de redactie van „Recht door Zee”, 17 maart 1870 in *Recht door Zee*, 20 maart 1870, p. 3 k. 1.

72. Cfr. *infra*, Bijlage, p. 348 e.v.; *De Zweep*, 8 febr. 1874, p. 1 k. 2; 22 febr. 1874, p. 3 k. 2-3. Bij H. Gaus en A. J. Vermeersch vinden we inderdaad dat *De Vlaamse Gazet van Brussel* van okt. 1869 tot maart 1870 verscheen en dat het eerste nummer der *Kerels* op 12 juni 1870 het daglicht zag. (*Répertoire de la Presse bruxelloise (1799-1914). Répertoire van de Brusselse pers (1789-1914)*, L-Z. Leuven-Paris, 1968, Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen 50, pp. 481, 640).

73. Rapport van de politie-officier P. Minet van 3 april 1871, in H. Wouters, *Dokumenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging ten tijde van de 1e Internationale (1866-1880) Deel I*. Leuven-Paris, 1970, Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen 60, p. 386). A. Vanden Kerckhove was tevens opsteller van het schimplad *Pier - la - la*, *Weekblad voor 't vlaamsche volk* (H. Gaus en A. J. Vermeersch, *Répertoire de la presse bruxelloise ...*, p. 312; Th. Coopman, *De Vlaamse strijd te Brussel ...*, p. 86) Dat A. Van den Kerckhove er socialiserende ideeën op nahield, blijkt o.m. uit zijn optreden tijdens de Landdag van 1873 (Th. Coopman, *De Vlaamse Strijd te Brussel ...*, p. 80 e.v.).

Via de namen van die vier redacteuren is het mogelijk de verschillende ideologische bindingen nader te bepalen. X. Havermans, die door *De Zweep* in 1874 als ultramontaan-katholiek werd bestempeld⁷⁴, bepaalde in hoge mate de aanhankelijkheid van de groep tegenover H. Conscience die in 1868 tot directeur van het Wiertz-museum was benoemd en zich in Brussel had gevestigd⁷⁵. „Gij weet misschien niet dat wij, volksjongens, U aanzien als de eerste burger der Vlaamse Democratie en wij naar het ogenblik trachten waarop het Vlaamsche gebouw zal bekroond worden, dan namelijk wanneer Gij U aan het hoofd der Vlaamsche Volkspartij zult hebben geplaatst”, is een zin die zeker typisch is voor de bijna kinderlijke verering van *De Kerels* voor deze Vlaamse schrijver⁷⁶. F. Luyten was kennelijk verantwoordelijk voor de binding met een andere katholiek: notaris Stroobant⁷⁷, voorzitter van de bekende toneelmaatschappij „De Wijngaard”, bij wie hij bediende was⁷⁸. Dat *De Kerels* nooit zeer openlijk noch heel erg overtuigd stelling namen tegen de katholieke partij, maar wel tegen de antiklerikalen te keer gingen, is dus niet geheel onbegrijpelijk. De Nederlandse publicist J. Scherpenzeel ten slotte, was de promotor van de Groot-Nederlandse gedachte in de groep⁷⁹.

De houding van groep II, waartoe o.m. Julius Hoste, Emanuel Hiel, T. Coopman en Edward Van Driessche behoorden, ging daar recht tegen in. Hun onpartijdigheid bestond erin heftig te reageren tegen doctrinair en ultramontanen⁸⁰, maar de radikale liberalen met heel veel omzichtigheid te bejegenen. Hoste zelf, brengt ons het duidelijkst op de hoogte van deze ambiguë houding. Hij

74. *De Zweep*, 1 maart 1874, p. 3 k. 1; zie ook A. J. Vermeersch (*Répertoire de la Presse bruxelloise. Répertoire van de Brusselse pers (1789-1914)* A-K. Leuven-Paris, 1965, Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen 42, p. 98) die Xavier Havermans' *Brusselsch Zondagsblad* eveneens als katholiek bestempelt.

75. Th. Coopman, *De Vlaamsche strijd te Brussel ...*, p. 13.

76. *De Kerels*, 4 dec. 1870, p. 2 k. 2.

77. „Het doet ons genoegen te vernemen dat de voorzitter der Toneelmaatschappij 'De Wijngaard' één der onzen is”, schreef het katholieke *Fondsensblad* over Stroobant (18 aug. 1871, p. 1 k. 1).

78. Cfr. *supra*, p. 325, noot 48.

79. J. Scherpenzeel aan J. Hoste, 5 maart 1874, in *De Kerels*, 15 maart 1874, p. 1-3.

80. Dat ze op dat ogenblik nog niet toegetreden waren tot de liberale partij bewijzen de Schaarbeekse ledenlijsten van „L'Association libérale”: E. Hiel en D. Van Doorslaer, allebei woonachtig in die gemeente komen noch op de lijst van 1860, noch op die van 1870, noch op die van 1873 voor. Uit een brief van Hiel aan Bergé, van 18 febr. 1877, blijkt dat hij wel aangesloten is, terwijl de „Liste des Membres de l'Association au 6 juin 1885” in „XXVe Anniversaire, 1860-1895, L'Association de Schaarbeek à Henri Bergé, son président” hen beiden als leden opgeeft (Privéfonds, Henri Bergé, Schaarbeek). Enkele voorbeelden van hun antiklerikalisme: *De Zweep*, 10 juli 1870, p. 1 k. 2; 2 juni 1872, p. 1 k. 1-3, p. 2 k. 1; 9 juni 1872 p. 2 k. 3.

kleefde „als persoon” de Vlaams-liberale ideeën van Vuylsteke aan, „misschien niet zo radikaal in eenen sprong te velde trekkende, omdat wij overal onze stem moeten doen horen en zeer omzichtig te werk gaan. Dagelijks doen wij veel water in onzen wijn, om de aandacht van iedereen op onze beweging en op het verval van Vlaanderen in te roepen, onmeedogend zwepend op de liberale en katholieke franskiljons”, liet hij in *De Zweep* weten⁸¹. Want deze groep bezat vanaf 1868 haar eigen spreekbuis met J. Hoste als directeur. Toen *La Discussion* over kop was gegaan, probeerde Hoste deze leemte in franstalige Vlaams-voelende kringen op te vullen met *Le Mouvement Flamand*. De onderneming werd een flop. De lezers werden verwezen naar *Le Progrès du Jour* dat het tot eind 1875 uithield⁸². Een houding die meteen wijst op hun binding met franstalige milieus. En inderdaad, alle drie, zowel Hoste als Hiel als Van Driessche hadden kontakten in de kringen van links-liberale vlaamsvoelenden⁸³. Ze waren lid van de „Ligue de l'Enseignement” en gaven er lezingen. De maçonnerie, meer bepaald de loge „Les Amis Philanthropes” vormde een tweede band waardoor ze met mannen als Buls, Couvreur, Demeur werden in contact gebracht. Kortom, ze vormden potentiële brugfiguren, die in geval van samenwerking tussen de twee bewegingen de nodige diensten konden bewijzen.

Maar we stelden het reeds voorop: ondanks die secundaire tegenstellingen nam de flamingantische beweging zeer vaste vormen in aan Brussel. Het gemeenschappelijk ageren van de groep als geheel was een zeer reëel gegeven. De bewijzen hiervoor zijn dan ook uitermate afdoende. Een eerste, zeker niet te onderschatten aanknopingspunt vinden we in de toneelwereld. Voorstellingen, wedstrijden, de strijd om de Vlaamse schouwburg, vormden enkele van de rakingsvlakken voor „De Wijngaard” van E. Stroobant, „De Morgenstar” van E. Van Driessche, „Het Vlaamsch Kunstverbond” van F. Van de Sande, „De Jonge Toneelliefhebbers”, „De Parnassusberg”, „De Brabantse Leeuw” en „De Broedermin”⁸⁴. Men moet trouwens de raad van beheer van het in

81. *De Zweep*, 13 juli 1873, p. 1 k. 2.

82. *Le Mouvement Flamand* verscheen slechts enkele keren en leverde 400 fr. verlies op (*De Zweep*, 7 dec. 1873, p. 2 k. 1). Op 21 dec. 1873 meldt Hoste dat het volks- en vlaamschgezind blad *Le Progrès du Jour* voor het eerst zal verschijnen; de inschrijvers van *Le Mouvement Flamand* zouden de eerste nummers gratis ontvangen (p. 4 k. 1). Zie H. Gaus en A. J. Vermeersch, *Répertoire de la presse bruxelloise ...*, p. 345.

83. Op 8 febr. 1874 bekent Hoste „fier te zijn zulke mannen als persoonlijke vrienden te mogen tellen” (*De Zweep*, p. 1 k. 3).

84. In zijn brief van 19 maart 1872 aan M. Rooses, geeft E. Van Driessche een goed overzicht van de toneelkringen die op dat ogenblik werkzaam zijn in het Brusselse (AMVC, B, D 795). Zie ook M. Sabbe, L. Monteyne, H. Coopman, *Het Vlaamsch Tooneel ...*, p. 553 e.v.

1875 opgericht „Nationaal Toneel” maar nagaan om ervan overtuigd te worden dat deze kultuuruiting hen allen bij elkaar bracht⁸⁵.

Het Willemsfonds bezat een gelijkaardige betekenis. Weliswaar mag in dit verband niet overdreven worden voor wat de periode vóór oktober 1873 betreft. De meeste Brusselse flaminganten slopen weliswaar reeds in de zestiger jaren aan bij deze aanvankelijk pluralistisch-kulturele instelling⁸⁶; maar van veel persoonlijk contact zal er wel geen sprake geweest zijn, vermits de afdeling Brussel slechts in oktober 1873 een realiteit werd, en de Brusselaars voordien slechts een onderdeel uitmaakten van de vanuit Gent geleide organisatie. Op 11 oktober 1873 namen H. Bauduin en E. Hiel, beiden bestuursleden, het initiatief tot de oprichting van een afdeling voor Brussel en randgemeenten⁸⁷. „Les Amis Philanthropes” stelden hun concertzaal ter beschikking en op 28 december had de plechtige openingszitting plaats van deze afdeling die vrij spoedig een 150-tal leden telde⁸⁸. Een blik op deze ledenlijst volstaat om het eenheidsfront ook in deze vereniging te ontdekken: Conscience, Coopman, Cosijn, De Cort, Hiel, Hoste, L. Jottrand, J. Scherpenzeel, E. Stroobant, Verbruggen, Van Den Dungen, kortom alle vooraanstaanden uit de Brusselse flamingantenkring waren lid van het Brusselse Willemsfonds waarvan E. Van Driessche de eerste voorzitter werd⁸⁹.

De vereniging ten slotte, die het middelpunt of beter nog als de motor van heel de beweging fungeerde, heette „De Veldbloem”. Gesticht door Michiel Vander Voort in 1852, was ze een typisch produkt van de Vlaamse beweging zoals die er in de vijftiger jaren uitzag: de hoofdklemtoon viel op het louter letterkundige aspect. Haar verdere geschiedenis was een trouwe weerspiegeling van de ups en downs der Brusselse flaminganten. In de jaren zestig onderging ze het lot van de andere Vlaamse verenigingen: ze werd op non-aktief gezet⁹⁰, terwijl de stimulans die er rond 1869 aan het Brusselse flamingantisme werd gegeven, zich het sterkst uitte in „De Veldbloem”. Havermans, samen met Hoste bliezen haar in 1869 nieuw leven in, reorganiseerden haar, recruteerden leden in de rangen van „kleine burgers en werklieden, onderwijzers en bedienden”, en pasten haar aan aan het politiseringsproces dat

85. M. Sabbe, L. Monteyne, H. Coopman, *Het Vlaamsch Tooneel ...*, p. 590-591; E. Grosjean-Gubin, *Le théâtre flamand à Bruxelles ...*, p. 63-77.

86. Zie *infra*, Bijlage, p. 344 e.v.

87. *De Zweep*, 12 okt. 1873, p. 2 k. 3 p. 3 k. 1.

88. *De Zweep*, 28 dec. 1873, p. 3 k. 1; *Jaarboek van het Willemsfonds voor 1874*. Gent, 1875, p. LX e.v.; *Jaarboek van het Willemsfonds voor 1875*. Gent, 1876, p. XLVII e.v.

89. *Jaarboek van het Willemsfonds voor 1874 ...*, p. LXII.

90. Th. Coopman, *De Vlaamsche strijd te Brussel ...*, p. 10 e.v.

zich ondertussen van de Vlaamse beweging had meester gemaakt. „De Veldbloem zal politieke vergaderingen inrichten en al de vraagpunten bepleiten die het Vlaamse volk in zijn burgerlijk, maatschappelijk en geestesleven kunnen aanbelangen”, zo luidde het artikel dat aan het reglement werd toegevoegd⁹¹. Het duurde slechts korte tijd of „De Veldbloem” werd de spil van de gehele Brusselse beweging. We schrijven wel van heel de Brusselse flamingantenbeweging, want alle leden van de groep namen intensief deel aan de activiteiten van de „Veldbloem”. Weliswaar werd het bestuur⁹² min of meer gedomineerd door Havermans, E. Courtmans, Rorijck, Scherpenzeel, en Van den Dungen, maar het feit dat Hoste in 1869 secretaris was en Van de Sande, Van Driessche, E. Hiel en G. J. Dodd tot de zeer regelmatige sprekers behoorden, evenals Jottrand en Conscience trouwens, bewijst duidelijk dat alle nuances in de vereniging aan bod konden komen. Zelfs als er in 1874 een tijdelijke maar groeiende verwijdering tussen de twee subgroepen ontstaat, dan is het zeer typisch dat Hoste er „De Veldbloem” ten allen prijze wil buitenhouden⁹³. Ze bood toen reeds te veel politieke perspectieven om zonder zware gevolgen voor de Vlaamse beweging in gevaar gebracht te kunnen worden.

4. VAN EEN DRUKKINGSGROEP OP PLURALISTISCHE BASIS, NAAR EEN LIBERALE DRUKKINGSGROEP

Het organisatievermogen van de Brusselse flaminganten was in het begin van de zeventiger jaren dus kennelijk zo ver gevorderd en de strijdbaarheid voldoende aangescherpt opdat er van een welgeplande politieke actie sprake kon zijn. De actie kwam dan ook. Een optreden dat alle kenmerken bezat van een echte pressie-activiteit, waarbij werkelijk alle middelen werden ingezet. Niet dat we al onmiddellijk te maken hadden met een feilloos uitbuiten van de mogelijkheden. Integendeel, de bestudeerde periode was er één van experimenteren, van een soms naïef aandoend zoektocht, dat heel af en toe positieve resultaten opleverde, maar dat in de meeste gevallen op een mislukking uitliep en zeker frustrerend moet gewerkt hebben. In grote lijnen kan men dan ook instemmen met de kritiek van de liberale en katholieke Gentse flaminganten. Het *Volksbelang* van Vuylsteke verweet hen „veel beleid, een zeer helder politiek inzicht en staatkundige bevoegdheid te missen”⁹⁴, het klerikale *Fondsenblad* gaf hen aanmoedigende schouderklopjes

91. *Ibidem*, p. 15.

92. *Ibidem*, Bijlage, Besturen 1869-1884; cfr. *infra*, *Bijlage*, p. 348 e.v.

93. *De Zweep*, 1 maart 1874, p. 3 k. 1.

94. *Volksbelang*, 11 juli 1874, p. 2 k. 3-4.

maar liet toch ook volgen dat ze „nog veel moeten leren”⁹⁵. Maar ondanks het enigszins „amateuristisch” karakter, konden er in hun actie toch duidelijk twee welbepaalde krachtlijnen ontdekt worden. In een eerste fase haalde de pluralistische grondslag, waarop hun organisaties waren opgebouwd, de bovenhand. Op 19 november 1873 kwam de kentering. Van dan af werd het Brusselse flamin-gantisme op een liberaal stramien geweven.

Vertalen we het bovenstaande in een concreet beeld. Alle beschikbare middelen om pressie te bedrijven, werden ingeschakeld, schreven we. En inderdaad, er werd zowel geprobeerd om op de publieke opinie in te werken, buiten elk partijverband, als via electorale inmenging.

Zolang we over geen degelijke analyses beschikken, noch over de cijfergegevens betreffende de participatiegraad, kan er weinig zinnigs gezegd worden over het juiste aandeel van het toneel in het Vlaamse bewustmakingsproces. Deed een Van Driessche utopische bespiegelingen, toen hij aan M. Rooses schreef, „Ik wilde en wil nog van het tooneel een opstandsbeweging maken, opstand tegen franskiljonismus en clericalismus”⁹⁶. De meeste gegevens laten het tegenovergestelde vermoeden: de Brusselse toneelmaatschappijen schijnen inderdaad wel het hunne bijgedragen te hebben tot het scheppen van een Vlaams klimaat.

Over het aandeel van de voordrachten kan men zich heel wat positiever uitlaten. Zij zijn de oorsprong geweest van de Vlaamse politieke strijd in Brussel, lezen we in een tijdsdokument⁹⁷. Een heel geloofwaardige constatering, indien men enkel reeds het aantal volksvoordrachten nagaat. Tijdens die zes seizoenen (1869-1875) werden er niet minder dan 78 door de „Veldbloem” georganiseerd, waarvan minimum 50 politiek geladen waren⁹⁸. Bovendien wijst het enthousiasme dat de krantenopstellers telkens bevonden over de opkomst, eveneens in dezelfde richting. „De Veldbloem” was trouwens niet de enige initiatiefnemer. Van zodra het Brusselse Willemsfonds opgericht was, werd ook daar met voordrachten gestart⁹⁹.

Druk uit oefenen via petitie, was eveneens een middel dat spoedig thuishoorde in de traditie van „De Vledbloem”¹⁰⁰. Van 1869 tot en met 1874 telde men er in totaal 43. Met een gemiddelde

95. *Fondsblad*, 12 juni 1872, p. 1 k. 4.

96. E. Van Driessche aan M. Rooses, 19 maart 1872, AMVC, Antwerpen, B, D. 795.

97. Th. Coopman, *De Vlaamsche Strijd te Brussel ...*, p. 17.

98. De analyse van de titels van deze voordrachten gebeurde aan de hand van het jaarlijks overzicht dat Th. Coopman opstelde (*Ibidem*, pp. 16-21).

99. *Jaarboek van het Willemsfonds voor 1875 ...*, p. I.

100. Voor een overzicht van de inhoud van deze petitie verwijzen we naar Th. Coopman, *De Vlaamsche Strijd te Brussel ...*, pp. 37 e.v.

van 7 verzoekschriften per jaar, maakten de Veldbloemers hun grieven kenbaar aan stadsbestuur, parlement, ministers en vorst. Er valt bovendien een duidelijke waardenhiërarchie in te ontdekken. Op het verfranste rechtswezen werden de scherpste en meeste speerpunten gericht. Heel begrijpelijk, want 1873 is het jaar waarin de wet Cooremans werd gestemd. Dan volgden het gebruik van het Nederlands in de administratie, daarna de petities voor nederlandsstalig onderwijs, terwijl ook de anti-Vlaamse houding van Leopold II en het Vlaams toneelwezen in Brussel belangrijke onderdelen vormden in de grieventrommel der „Veldbloem”. Of ze directe implicaties bezaten, die petities? Weinig of geen. Maar in het bewustmakingsproces van de Brusselse Vlamingen vervulden ze natuurlijk wel een rol.

Een hoogtepunt in dat proces, bereikte „De Veldbloem” in 1872 met de zaak Schoep¹⁰¹. En hier staan we werkelijk voor de meest succesrijke „coup monté” die ze in die periode organiseerden. Het kwam er op aan „een middel te vinden om op tastbare wijze de grieven der Vlamingen in 't licht te stellen, om te doen inzien hoe die grieven in werkelijkheid eene zedelijke verdrukking van eenen ganschen stam was: dat middel was het rechtsgeding Schoep”. Zo liet één van de organisators zich achteraf in de kaart kijken. Want de Veldbloemers hadden inderdaad de gelegenheid aangegrepen, toen een fransonkundig arbeider uit St.-Jans-Molenbeek een geboorteaangifte in het Nederlands deed en door de administratie werd wandelen gezonden. Het leidinggevend groepje flaminganten maakte er een juridische kwestie van en buitte alle mogelijkheden uit. Schoep werd veroordeeld, eerst in Eerste Aanleg, het Hof van Beroep bekrachtigde het vonnis en ook het Hof van Cassatie dacht er niet aan het te verbreken. Een situatie waaruit de Veldbloemers alle munt sloegen. De processen kregen een uitermate ruime aandacht in de pers, petities werden opgesteld, handtekeningen verzameld en op 29 juni 1873 konden de Brusselse Vlamingen de kroon op hun pressiebedrijvigheid zetten: toen ging de „Vlaamse Landdag” door waaraan door een 8 à 10.000 Vlamingen uit alle provincies werd deelgenomen en waarvan het bestuur van „De Veldbloem” de leiding in handen had.

De geest waarin deze protestmeeting plaatsgreep¹⁰², paste volledig in de lijn die de Brusselse Vlaamse beweging tot hiertoe had gevolgd: elk partijpolitiek standpunt werd uit de weg gegaan. Vuylsteke en M. Rooses trachtten tevergeefs de Gentse en Antwerpse opvattingen erdoor te krijgen. Een stellingname als „De klerikalen zijn de grootste vijanden der Vlamingen” werd op

101. *Ibidem*, pp. 68-79.

102. *Ibidem*, pp. 80-94.

gefluit onthaald, Havermans en Courtmans hielden star vast aan de derde-partij-gedachte, Hoste zweeg in alle talen, zodat de onpartijdigheid zegevierend uit het debat kwam.

Daarmee werd dus wel de principiële instemming betuigd van een gedeelte der in Brussel samengekomen flaminganten ten aanzien van de koers die het hoofdstedelijk flamingantisme op politiek vlak had ingeslagen en ook reeds in concreto had uitgevoerd, maar dat nam toch niet weg dat het een weinig realistische politiek was geworden, gedoemd tot mislukken. Dat enerzijds de polarisatie tussen klerikalen en antiklerikalen op dat ogenblik reeds veel te ver was doorgedreven om een onpartijdige Vlaamse formatie in het leven te kunnen houden, en dat anderzijds het electoraal aandeel van de flaminganten in de hoofdstad te gering was om ook maar enig gewicht in de schaal te leggen, hadden de Brusselse Vlamingen al vrij vlug ondervonden.

De parlementaire verkiezingen van 2 augustus 1870 vormden een eerste illustratie van het beweerde. Had de „Fédération progressiste” tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1869 een zeker succes geboekt, dan was dat in hoofdzaak te danken geweest aan het kiespubliek, dat met leden van de middenklasse was uitgebreid geworden, en aan de zeer controversiële Zenneproblematiek¹⁰³. De kaarten lagen echter geheel anders in juli 1870, toen nationaal-politieke belangen op het spel stonden en voornamelijk de strijd klerikalisme-antiklerikalisme in een acuut stadium verkeerde en moest uitgestreden worden. De haalbaarheid van een lijst waarop het viermanschap Buls-Picard-Graux-Van der Kindere samen met enkele afgewezen radikalen en een paar andere outsiders, waaronder Van der Plassche, stonden¹⁰⁴, leek dan ook niet bijster groot. „Dapper aan het werk, Vlaamsche kringen, onze taal en volksbelangen staan op het spel”, schreef Hoste desondanks¹⁰⁵. Met stemmenaantallen die ruim vier maal lager lagen dan het gemiddelde der „Association libérale”-kandidaten, werd de „Fédération progressiste” verslagen¹⁰⁶.

Van een echte anti-climax kan gesproken worden in verband met de parlementaire verkiezingen van juni 1872. Om drie redenen waren de verwachtingen toen uitermate hoog gespannen. In de eerste plaats omdat de Vlaamse beweging partijorganisatorisch vaste vormen aannam in dat jaar. De idee van een eigen partij was in Brussel, zoals we reeds eerder schreven, niet helemaal nieuw. M. Van der Voort had pogingen in die zin ondernomen, „Vlamin-

103. R. Verplancke, *Radikalisme te Brussel ...*, pp. 88-101.

104. *Ibidem*, pp. 108-124; *De Zweep*, 31 juli 1870, p. 1 k. 1-3.

105. *De Zweep*, 31 juli 1870, p. 1 k. 1-3.

106. *L'Indépendance Belge*, 3 aug. 1870, p. 1 k. 1-6.

gen Vooruit" eveneens¹⁰⁷, tijdens de meeting van 1867 voor het Vlaams toneel kwam het plan ter tafel¹⁰⁸, terwijl ook Hoste n.a.v. de gemeenteverkiezingen van 25 mei 1870 de idee opnieuw opperde¹⁰⁹. Het werd ten slotte „De Veldbloem" die in 1872 concreet gestalte gaf aan het plan. Op 23 mei 1872 zag „De Vlaamsche Kiezersbond" het licht¹¹⁰. De kandidatenlijst die vervolgens werd opgesteld, vormde voor de Vlamingen een tweede punt om enthousiast over te zijn. Hij bood inderdaad op het eerste gezicht de meest interessante perspectieven¹¹¹. Havermans bewondering voor Conscience werd uitgedrukt in het feit dat de schrijver als lijsttrekker fungeerde¹¹²; de katholieke Vlamingen kwamen aan hun trekken dank zij de kandidaturen van L. Jottrand en E. Stroobant; wat er van „La Fédération progressiste" overbleef werd door Dr. Kops vertegenwoordigd; *De Zweep* kreeg via de kandidatuur van F. Van de Sande zijn aandeel terwijl de bereidwilligheid waarmee de liberale radikalen G. Jottrand, Couvreur, Guillery, Dansaert en Demeur hun instemming hadden betoond met een plaats op de Vlaamse lijst¹¹³, het enthousiasme van de leiders en vooral van de Hoste-groep ten top deed stijgen. De propagandacampagne die erop volgde, lag dan ook geheel in het verlengde: er heerste een echte electorale euforie in het Vlaamse kamp. Hoste liet zijn romantische woordenvloed in ellenlange artikels over zijn lezers neerkomen. Eén typisch voorbeeld: „Dappere vooruitstrevende Vlamingen, kinderen van het lieve Vlaanderen hebben den handschoen vol begeestering opgenomen, dien men hen sedert een halve eeuw toewerpt"¹¹⁴. Maar het bleef niet bij artikels in *De Zweep* en in *De Kerels*¹¹⁵. Op 30 mei belegde de „Vlaamse Kiezersbond" een drukbezochte meeting op de Grote Markt¹¹⁶, de leden der „Veldbloem" bewerkten het arrondissement¹¹⁷, er werden pamfletten verspreid¹¹⁸, Hoste schreef zelfs de tekst van een gelegenheidslied „Vooruit Vlaamsche Kiezers" dat in juni het eerste blad

107. Cfr. *infra*, p. 316.

108. Tijdens die meeting opperde men de idee „de la formation d'une société flamande d'électeurs" (E. Grosjean-Gubin, *Le théâtre flamand ...*, p. 56).

109. *De Zweep*, 29 mei 1870, p. 2 k. 1.

110. *Jaarboekje der Volksmaatschappij De Veldbloem, 1873-1874*, in *Volksbelang*, 27 juni 1874, p. 3 k. 1-2.

111. *Journal de Bruxelles*, 1 juni 1872, p. 1 k. 5.

112. Uit het artikel van A. Jacob, *Conscience en de Belgiese politiek*, in *De Gids*, 92, 1928, II, blijkt dat vooral Havermans de grote promotor was van deze kandidatuur (p. 400-401).

113. Th. Coopman, *De Vlaamsche Strijd te Brussel ...*, pp. 145-146.

114. *De Zweep*, 2 juni 1872, p. 2 k. 1-2.

115. *Ibidem*, p. 3 k. 1-2; 9 juni 1872, p. 2 k. 1-4.

116. *L'Echo du Parlement*, 1 juni 1872, p. 2 k. 1.

117. *De Zweep*, 2 juni 1872, p. 2 k. 2.

118. *Jaarboekje der Volksmaatschappij De Veldbloem 1873-1874* in *Volksbelang*, 27 juni 1874, p. 3 k. 1-2.

vulde van zijn krantje. Kortom, de electorale bedrijvigheid werd tot een zeldzaam hoogtepunt opgevoerd. Dat de teleurstelling extra groot was, toen juist vóór de stembusdatum, hun electoraal kaartenhuisje in elkaar stortte, is dan ook begrijpelijk. Conscience opende de rij door elke kandidatuur te weigeren. Onder regeringsdruk ? Het heeft er alle schijn van dat de bevordering tot Commandeur in de Leopoldsorde, waarvan minister De Decker hem persoonlijk de mededeling kwam doen, als dusdanig moet geïnterpreteerd worden ¹¹⁹. De radicalen brachten de tweede slag toe. De toestand in „L'Association libérale” was zo geëvolueerd dat de stemmenaanbreng van Vlaamse kiezers voor hen eerder negatief dan positief zou uitvallen. Het feit dat de naam van notaris Stroobant ook op de klerikale lijst prijkte, grepen ze dankbaar aan om op het allerlaatste ogenblik te bedanken voor de eer ¹²⁰. Meer dan een schijnmaneuver was het dus van hun zijde niet geweest. Een totale debacle in Vlaamsgezinde kringen was er het resultaat van. De tijd om andere schikkingen te treffen ontbrak. In een muurkrant gaf het comité van de „Vlaamsche Kiezersbond” lucht aan zijn ontstentenis ¹²¹. Het was een treffend symbool van de wanhoopssituatie waarin ze verkeerden. Het was dus duidelijk geworden dat een dubieuze onafhankelijke koers het niet deed. Hoste trok er dan ook de gepaste conclusie uit : „de twee welafgetekende partijen zijn twee machtige muren waartussen de nationale flamingantenpartij wordt verpletterd, zo zij alle twee gelijk ten strijde vliegen”, luidde zijn commentaar op de nederlaag ¹²².

Was het slechts een persoonlijke bedenking en was de nederlaag voor de andere groep niet overtuigend genoeg geweest ? Vast staat dat de „Vlaamsche Kiezersbond” tijdens de gemeenteverkiezingen van 2 juli 1872 nog steeds dezelfde strategie volgde. Hij ging in zee met wat er van de progressistenkring was overgebleven, terwijl ook Havermans naar voor werd geduwd ¹²³. Een experiment dat even falikant afliep ¹²⁴. „Gij liberalen en vooruitstrevenden werkt van uwen kant voor onze beweging, gij katholieken volgt hetzelfde voorbeeld, en derwijze, wanneer gij allen tegelijk aan den wagen

119. A. Jacob, *Conscience en de Belgiese politiek ...*, pp. 401-403.

120. *L'Echo du Parlement*, 9 juni 1872, p. 1 k. 4; *Indépendance Belge*, 10 juni 1872, p. 1 k. 2.

121. *L'Echo du Parlement*, 12 juni 1872, p. 2 k. 2; *Journal de Bruxelles*, 11 juni 1872, p. 2 k. 2.

122. *De Zweep*, 16 juni 1872, p. 2 k. 3.

123. *De Zweep*, 23 juni 1872, p. 1 k. 3, p. 2 k. 1; 30 juni 1872, p. 1 k. 1-3, p. 2 k. 3.

124. *L'Indépendance Belge*, 2 juli 1872, p. 1 k. 2.

zult stoten, dan zal hij vanzelf rollen", is de raad die *De Zweep* na deze mislukking aan zijn publiek gaf¹²⁵.

Tijdens de gemeenteraadsverkiezing van 18 november 1873, waarbij drie raadsleden moesten vervangen worden, werden de eerste schuchtere stappen in die richting gezet. Maar weer getuigde de kandidatenkeus van weinig realiteitszin. „De Vlaamsche Kiezersbond" opteerde voor de twee kandidaten van de radicale vleugel van „L'Association libérale", waarvan ondertussen een groep doctrinair afgescheurd waren, en drong Dr. Kops als derde kandidaat op¹²⁶. Een figuur die wegens zijn verleden in de „Fédération progressiste" weinig kans maakte om de algehele instemming te verkrijgen van de „Association libérale". In de voorbereidende vergadering trok hij bovendien zeer scherp van leer tegen het franskiljonisme, zodat hij in de kringen van de „Association" spoedig ervaren werd als „une candidature de guerre"¹²⁷. Gevolg: hij haalde het niet in de poll¹²⁸. De zevenhonderd Vlaamse stemmen die door de aanhangers van de „Vlaamsche Kiezersbond" op 18 november werden uitgebracht op Kops, waren verloren stemmen.

Kortom, zoals de zaken tot dan toe gingen, scheen het niet willen kleur bekennen vanwege de flaminganten een doodlopende strategie te zijn. Elke verkiezingsnederlaag toonde haarscherp aan dat het klerikaal-antiklerikale spanningsveld het Brusselse bestel volledig beheerste en er geen onpartijdige Vlaamse wig kon worden tussen gedreven.

De stembusuitslag van 18 november bracht echter een wezenlijke verandering in dit beeld. Verklaren we dat wat nader. De stemmenverdeling wees namelijk uit dat het konflikt tussen de sociaal-conservatieven en de sociaal-progressieven uit het liberale kamp het Brusselse politieke landschap fundamenteel wijzigde en de toestand die tot dan toe had bestaan ontwrichtte. Het formeel verbreken van de banden tussen de twee vleugels van de „Association libérale" en de vorming van twee liberale lijsten – een doctrinaire en een radicale – had tot gevolg dat geen van beide vleugels nog een meerderheidspositie kon bereiken¹²⁹. De radicalen lagen in stemmenaantal wel heel even voorop, maar verkozenen kwamen er ook voor hen bij de eerste stemronde niet uit de bus. Kortom,

125. *De Zweep*, 7 juli 1872, p. 2 k. 1.

126. *De Zweep*, 9 nov. 1873, p. 1 k. 1-3, p. 2 k. 1; Affiche der „Vlaamsche Kiezersbond", 13 nov. 1873, Stadsarchief Brussel, Police, Carton 2, Mouvement flamand.

127. *L'Indépendance Belge*, 9 nov. 1873, p. 1 k. 2-3; *L'Etoile Belge*, 9 nov. 1873, p. 2 k. 1; *L'Echo du Parlement*, 10 nov. 1873, p. 1 k. 4.

128. *L'Indépendance Belge*, 19 nov. 1873, p. 1 k. 2; *La Discussion*, 23 nov. 1873, pp. 401-402.

129. *Ibidem*.

een precare situatie waarbij alles afhing van het aantal aanhangers dat beide liberale groepen konden mobiliseren voor de tweede stemronde. En op dat ogenblik zien we hoe het toenaderingsmechanisme tussen progressieve liberalen en flaminganten op gang werd gebracht. Een eerste barrière was immers plots uit de weg geruimd: de 700 Vlaamse stemmen bezaten nu wél een enorme electorale betekenis vermits ze in staat waren de balans in één of andere richting te doen overhellen¹³⁰. De tweede barrière werd eveneens opgebroken: de talrijke nederlagen hadden voor de vrijzinnige flaminganten onder leiding van Hoste reeds voldoende verhelderend gewerkt opdat ze hun heil in de richting van een Vlaams liberalisme zouden zoeken. De kans die nu plots geboden werd om via een kompromis met de radikalen tot de inwilliging van een Vlaamse eis te komen, was bovendien voor de voorstanders van de neutraliteitsgedachte in het Vlaamse kamp ook voldoende aantrekkelijk om de Hoste-groep zijn gang te laten gaan. En vermits er in beide kampen, zowel in het liberale als in het flamingantische, een aantal figuren zaten die dank zij hun persoonlijke kontakten nu brugfuncties konden vervullen, kwam die kompromis dan ook vrij vlug tot stand.

Het initiatief ging van de radikalen uit. Zodra het resultaat gekend was, togen G. Jottrand en A. Patte naar de Beenhouwersstraat, naar het comité van de „Vlaamsche Kiezersbond”. Daar werd mondeling de overeenkomst gesloten, waarbij Hoste de voornaamste gesprekspartner was¹³¹.

Een kompromis waaruit heel veel te leren valt over de politieke onrijpheid en de doelstellingen van de toenmalige Brusselse Vlaamse beweging. Ze stonden voor een situatie waaruit ze een maximale winst konden halen. Welnu, de enige vergoeding die ze in ruil voor hun daadwerkelijke en principiële steun aan de liberale partij vroegen, bestond in het totstandkomen van een Vlaamse schouwburg, gesubsidieerd door de stedelijke overheid¹³². Toegegeven, de spanningen die op het einde der zestiger jaren veroorzaakt werden door het sluiten van het theater, vormden voor een groot deel de basis waarop het kompromis rustte, en we willen ook niet de implicaties die het theaterwezen voor het Vlaams bewustwordingsproces ontegensprekelijk bezat, minimaliseren, maar toch is het uitermate illustratief voor de ideologie van de toenmalige Vlaamse bewegers dat ze de enorme draagwijdte van problemen als het

130. Hoste zag dit al in op 9 nov. 1873 (*De Zweep*, p. 2 k. 1).

131. *De Zweep*, 23 nov. 1873, p. 1 k. 2-3; *Journal de Bruxelles*, 21 nov. 1873, p. 1 k. 6; 24 nov. 1873, p. 1 k. 4; *L'Echo du Parlement*, 20 nov. 1873, p. 1 k. 4. G. Jottrand aan de directeur van „L'Etoile Belge”, in *L'Etoile Belge*, 26 nov. 1873, p. 2 k. 1.

132. *Ibidem*.

franstalig lager onderwijs en van de franstalige administratie niet begrepen. Een voor de franstaligen onschuldiger en ongevaarlijker voorstel hadden ze bijna niet kunnen doen. Dat ze hun politieke objectieven niet veel hoger stelden dan de realisatie van hun eigen persoonlijke betrachtingen en ze zich om het verdere lot van de Vlaamse bevolking in haar geheel kennelijk niet zo heel erg veel bekommerden, is een conclusie die zich opdringt. Het hoeft ons dan ook in het geheel niet te verwonderen dat de „Association libérale” met beide handen het voorstel aangreep. „Die voorwaarden schenen mij zoo gering en zoo vredelievend”, was Jottrands kommentaar achteraf¹³³. Hij had dan ook geen enkele moeite om het partijbestuur te overtuigen van de unieke kans die geboden werd. Temeer daar Hoste tegelijkertijd enkele uitspraken deed, waarin hij de levensbeschouwelijke solidariteitsoverwegingen niet onder stoelen of banken stak: „Het vaandel der Vlaamse beweging is dit der liberale Vereeniging omdat beide dezelfde zending in de maatschappij te vervullen hebben. Wie waarlijk Vlaming is, kan ook niet anders wezen dan een vooruitstrevend man, daar onze beweging op de grote liberale principen berust van verlichting, ontvoogding en beschaving door middel der moedertaal”, luidde zijn gelegenheidstoespraak¹³⁴.

Dit succesvol bondgenootschap nu, had verstrekkende gevolgen voor de hoofdstedelijke Vlaamse beweging. We mogen zelfs vooropzetten, dat het de politiek der flaminganten determineerde voor de volgende twintig jaar. De koerswijziging die in november 1873 doorbrak, duidde de richting aan die de beweging in de 70- en 80-er jaren zou blijven volgen: ze kreeg een uitgesproken Vlaams-liberaal karakter.

Niet dat het vergelijk van november 1873 plots alle hinderpalen uit de weg ruimde om de neutrale flamingantenbeweging van de ene dag op de andere tot een antiklerikale vlaamsgezinde partij om te vormen. Integendeel, het werd een langzame evolutie die een drietal jaren nodig had om tot volle ontplooiing te komen. November 1873 zorgde echter voor de konfliktsituatie, nodig om tot de nieuwe configuratie te kunnen overgaan.

De „koop” bracht voor de groep rond Hoste de bevrijding uit het knellende keurslijf van politieke ambivalentie en dubbelzinnigheid. Gesterkt door het succes dat het vergelijk op electoraal vlak kende, en aangemoedigd door de Gentse en Antwerpse geloofsgenoten¹³⁵, oriënteerde hij zich nu zonder omwegen tot de poli-

133. *De Zweep*, 23 nov. 1873, p. 1 k. 3.

134. *Ibidem*; *L'Echo du Parlement*, 20 nov. 1873, p. 1 k. 4.

135. *Volksbelang*, 22 nov. 1873, p. 1 k. 1-3; *Recht door Zee*, 23 nov. 1873, p. 2 k. 1-2.

tieke doctrine van Vuylsteke. Een stelling die niet beter te illustreren is dan aan de uitspraak die hij op 21 december 1873 bij de oprichting van het Willemsfonds deed: „Voortaan hebben Vlaming en vrijzinnige dezelfde betekenis en zijn onafscheidbaar” verkondigde hij¹³⁶. Klauwaart en Geus werd van toen af de leuze van *De Zweep*¹³⁷.

Dat dergelijke ondubbelzinnige liberale opstelling aanleiding gaf tot een konflikt binnen het Vlaamse kamp is begrijpelijk. De promotors van de neutraliteitspolitiek waren niet meteen overtuigd. De ommezwaai van *De Zweep* bracht een boel negatieve emoties teweeg in de kringen rond *De Kerels*. Symptomen van dit konflikt kwamen duidelijk aan de oppervlakte. Van januari tot april 1874 greep er via *De Zweep* en *De Kerels* een verwoede pennestrijd plaats tussen Hoste en Scherpenzeel, die quasi volledig kan ondergebracht worden in het klerikale-antiklerikale spanningsveld en de politieke gedragslijn van de hele Brusselse beweging tot inzet had¹³⁸. De successen van de Vlaams-liberale politiek – hoe relatief ook – waren voor de toenmalige flaminganten echter te overtuigend opdat de Hoste-groep niet de bovenhand zou krijgen. De Schouwburg kwam er¹³⁹, op administratief gebied werden er ook enkele vrijblijvende toegevingen gedaan door het gemeentebestuur¹⁴⁰ en zelfs Anspach toonde zich enigszins inschikkelijk t.o.v. het Vlaamse toneel¹⁴¹. Kortom, het werd voor alle flaminganten langzaamaan duidelijk dat de pragmatische formule in het door liberalen gedomineerde Brussel de meeste perspectieven bood. De aanwijzingen die in die richting gaan, zijn dan ook heel talrijk en sterk. De evolutie van de Vlaams-Brusselse pers bewees het reeds. *De Zweep* werd de leading-krant terwijl *De Kerels* van het toneel verdwenen en zelfs Havermans *Zondagsblad* zich een liberaal pak aanmat¹⁴². De liberale koers van het Willemsfonds werd eveneens vrij vlug duidelijk. Hoe moeten we anders de woorden van voorzitter Van Driessche interpreteren die op de slotzitting van het seizoen 1873-74 de leden toeriep: „Wel-aan Vlamingen weest vooruitstrevend en verre van u het dwaze gedacht dat gij overwinnen kunt met al uwe krachten te wijden aan het stichten eener onafhankelijke Vlaamsche partij ! Die utopie,

136. *Volksbelang*, 3 jan. 1874, p. 3 k. 1.

137. *De Zweep*, 12 juli 1874, p. 1 k. 1-3.

138. Zie *De Zweep*, 15 febr. 1874, p. 2 k. 2; 22 febr. 1874, p. 3 k. 2-3; 1 maart 1874, p. 3 k. 1-2; *De Kerels*, 15 maart 1874, p. 1-2-3.

139. E. Grosjean-Gubin, *Le théâtre flamand ...*, p. 68 e.v.

140. Conseil communal. Séance du 24 nov. 1873, in *Bulletin communal de la ville de Bruxelles*, 1873, II, pp. 492-493.

141. Hij aanvaardde zelfs het erevoorzitterschap van een toneelmaatschappij.

142. A. Vermeersch, *Répertoire de la presse bruxelloise ...*, pp. 98, 481.

die hersenschim kan niets dan verlawwig baren en volslagen ondergang" ¹⁴³.

De laatste bastion waarin de neutraliteitsgedachte stand hield, „De Veldbloem”, werd ten slotte ook ingenomen door de Vlaamse liberalen. In het manifest van 1874 lezen we nog steeds dat een derde partij „onafhankelijk van clerikaal en doktrinair” een dwingende noodzaak is ¹⁴⁴; maar punt 5 in het programma slaat op de scheiding tussen kerk en staat ¹⁴⁵. Al niet een eerste teken aan de wand? In de loop der volgende jaren stapelen die tekens zich op; in 1876 steunt „De Veldbloem” enkel nog liberale kandidaten ¹⁴⁶, terwijl we in 1877 de stichting krijgen van de „Vlaamsche Liberale Bond” waarvan Havermans secretaris werd ¹⁴⁷. Het pleit was beslecht in Brussel.

De politieke bedrijvigheid die vanaf november 1873 werd aan de dag gelegd, paste dus in de strategie die de flaminganten ook elders toepasten: druk uitoefenen binnen de bestaande partijen. Welke vormen ze aannam, langs welke kanalen ze liep, tot welke resultaten ze leidde, het zijn vragen die nog een antwoord moeten krijgen. Eén ding staat echter buiten kijf: het werd een actie die slechts kan begrepen worden uit en in het verlengde ligt van het veranderende politieke klimaat dat zich in de periode 1873-1874 van de Vlaamse beweging meester maakte in de hoofdstad. Een beweging waaraan deze studie zijn betekenis ontleent. Dat het onderwerp in het kader van het onderzoek naar de pressie-activiteit van een minderheid – in casu de Vlaamsgezinden – in de schoot van een partij, slechts een heel bescheiden rol speelt, is duidelijk. Zoals we reeds eerder zegden, het biedt enkel stof om de volgende hypothese voorop te zetten: wil een politieke actiegroep overgaan tot de vorming van een drukkingsgroep binnen een andere partij dan is het kennelijk onvoldoende dat die lotsverbondenheid zich enkel maar uitstrekt op louter electoraal vlak; er moet wel een situatie bestaan waarin het electoraal opportuun is steun te zoeken bij een andere partij, maar indien die samenwerking terzelfdertijd niet gepaard gaat met toenaderingspogingen inzake programma en er in beide kampen geen figuren kunnen gevonden worden die een brug slaan over de tegenstellingen heen, dan lijkt de kans tot slagen weinig reëel.

143. *De Zweep*, 26 april 1874, p. 3 k. 3.

144. Th. Coopman, *De Vlaamsche Strijd te Brussel ...*, p. 143.

145. H. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte. Derde deel ...*, p. 43.

146. Th. Coopman, *De Vlaamsch Strijd te Brussel ...*, p. 154.

147. *Ibidem*, p. 155; H. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamsche gedachte. Derde deel ...*, pp. 43-44.

BIJLAGE : IDENTIFIKATIEGEGEVENS BETREFFENDE DE GROEP LIBERALE

A. DE GROEP VLAAMSGEZINDEN

<i>Naam en Voornaam</i>	<i>o Datum</i>	<i>o Plaats</i>	<i>Beroep</i>	<i>Lidm. Ligue de l'Enseign.</i>	<i>Lidm. lib. partijformati</i>
BERGE, Henri	1835	Schaarbeek	Hoogleraar U.L.B.	Bestuurslid	Association libérale
BULS, Karel	1837	Brussel	Goud- en zilversmid	Oprichter en secc.-generaal	Fédération progressiste
CLUYSENAER, Jean-Pierre	1811		Architect	N	Fédération progressiste
COUVREUR, Auguste- Pierre-Louis	1827	Gent	Publicist	Stichter en Bestuurslid	Bestuurslid Association libérale
DANSAERT, Antoine	1818	Brussel	Negociant en voorzitter Handels- rechtbank	N	Association libérale
DE DEYN, Raymond			Advokaat	Stichter	
DELECOSSE, Hypolite	1839	Quaregnon	Geneesheer	Bestuurslid	Association libérale
DEFUISSEAUX, Ernest	1829	Mons	Advokaat	N	Association libérale
DEMEUR, Adolphe	1827	Mons	Advokaat	Bestuurslid	Association libérale
GISLER, Edouard	1818		Rentenier	N	Fédération progressiste
GRAUX, Charles	1837	Brussel	Advokaat	Stichter	Fédération progressiste
GUILLERY, Jules	1824	Nijvel	Advokaat	Voorzitter, 1870-1872	Bestuurslid Association libérale

VLAAMSGEZINDEN EN DE GROEP FLAMINGANTEN TE BRUSSEL (1869-1875)*

UIT LINKS-LIBERALE KRINGEN.

<i>Lidm. Vrijmetselarij</i>	<i>Politiek mandaat</i>	<i>Krant- en tijdschrift-redacteurs</i>	<i>Activiteit in Vlaams toneel en letteren</i>	<i>Veldbloem</i>		<i>Lidm. Willem'sfonds</i>
				<i>Bestuurslid</i>	<i>Spreker</i>	
VAUP	Volkvert. 1870-1884		N	N	N	N
Initiatie : VAUP, 1862 ; aff. AP, 1869	N	La Discussion	N	N	N	Vermeld vanaf 1868
N	N		N	N	N	N
Initiatie : AP, 1855	Volkvert. 1864-1884	L'Indépendance; Times-correspond.	N	N	N	Vermeld vanaf 1868
Initiatie : VAUP, 1869	Volkvert. 1870-1884	N	N	N	N	N
N	Gemeenteraadslid, St.-Joost			N	N	Vermeld vanaf 1868
Initiatie : VAUP, 1871	Gemeenteraadslid, Brussel, 1873	La Discussion	N	N	N	N
Initiatie : AP, 1860	Provincieraadslid	N	N	N	N	N
Initiatie : AP, 1866	Volkvert. 1870-1884	La Discussion	N	N	N	N
N	Gemeenteraadslid, 1869	N	N	N	N	N
N	N	La Discussion	N	N	N	N
	Volkvert. 1859-1884		N	N	N	N

<i>Naam en Voornaam</i>	<i>° Datum</i>	<i>° Plaats</i>	<i>Beroep</i>	<i>Lidm. Ligue de l'Enseign.</i>	<i>Lidm. lib. partijformatie.</i>
JOTTRAND, Fritz	1835	Brussel	Geneesheer	Bestuurslid	Fédération progressiste
JOTTRAND, Gustave	1830	Brussel	Advokaat	Voorzitter, 1872-1878	Secretaris Association libérale
KOPS, Florimond	1834	Mechelen	Geneesheer	N	Fédération progressiste
PATTE, Auguste	1831	Brussel	Negociant	N	Fédération progressiste, 1869; Ass. lib. 1871
PERGAMENI, Herman	1844	Brussel	Advokaat ; leraar	Bestuurslid vanaf 1872	Association libérale
PICARD, Edmond	1836	Brussel	Advokaat	Stichter	Fédération progressiste
PRINS, Adolphe	1845	Brussel	Advocaat en insp.-generaal gevangeniswezen	Bestuurslid vanaf 1873	Association libérale
THYS, Frédéric	1833	Brussel	Griffier	N	Association libérale
VAN DER KINDERE, Léon	1842	St.-Jans-Molenbeek	Atheneum-leraar	Stichter	Fédération progressiste
VAN DER PLASSCHE, Edouard	1823	Antwerpen	Rechter Eerste Aanleg	N	Fédération progressiste
VAN DE WALLE, Jordan	1830		Advokaat	N	Association libérale
VERHAS, François	1827	Dendermonde	Kunstschilder	N	Association libérale
VERHAS, Jean	1833	Dendermonde	Kunstschilder	N	Association libérale

Lidm. Vrijmetselarij	Politiek mandaat	Krant- en tijdschrift- redacteurs	Activiteit in Vlaams toneel en letteren	Veldbloem		Lidm. Wil- lemsfonds
				Bestuurslid	Spreker	
N	Burgemeester St.-Joost	N	N	N	N	N
Initiatie : P, 1861	Volkvert. 1870-1884		N	N	N	Vermeld vanaf 1868
N	N	N	Beheerder Nat. Toneel, 1875	Vanaf 1875	N	N
N	N	N	N	N	N	N
	N	La Discussion	N	N	N	N
N	N	La discus- sion ; La Liberté	N	N	N	Vermeld vanaf 1871
Initiatie : P, 1873	N	La Discussion	N	N	N	N
Initiatie : P, 1861	N	N	N	N	N	N
Initiatie : P, 1880	Provincie- raadslid, 1870-1880	N	N	N	N	Vermeld vanaf 1868
N	N	Le Peuple belge	Verdediger Vlaams toneel	N	N	Vermeld vanaf 1868
Initiatie : AUP, 1864	N	N	N	N	N	N
Lid Aalsterse loge ; affilia- te AP, 1874	N	N	N	N	N	Vermeld in 1873
Initiatie : P, 1869	N	N	N	N	N	Vermeld in 1873

<i>Naam en Voornaam</i>	<i>° Datum</i>	<i>° Plaats</i>	<i>Beroep</i>	<i>Lidm. Ligue de l'Enseign.</i>	<i>Lidm. lib. partijformati</i>
BAUDUIN, Hippoliet	1806	Brussel	Oud-directeur Militair Hospitaal	Stichter	
CONSCIENCE, Hendrik	1812	Antwerpen	Museum- conservator	N	N
COOPMAN, Theofiel	1852	Gent	Bediende	N	N
COREMANS, Karel			Bouwkundige	N	N
COSYN, August-Jozef	1844	Zomergem (Gent)	Leraar RMS Schaarbeek	N	N
COURTMANS, Emiel		Gent	Huisleraar	N	N
DE CORT, Frans	1834	Antwerpen	Secr. Militair Gerechtshof	N	N
DODD, Geraard-Jan	1821	Antwerpen	Tekenleraar ; vertaler	N	N
HAVERMANS, Xavier		Diest	Boek- en steendrukker	N	N
HIEL, Emmanuel	1834	Dendermonde	Staats- bediende	Vermeld vanaf 1865	N
HOSTE, Julius	1846	Tielt	Handels- bediende	Vermeld vanaf 1870	N
HUBERTI, Gustave	1843	Brussel	Toondichter en musicus	N	N
LUYTEN, Frans	1847	Pulle	Notarisklerk	N	N

FLAMINGANTEN.

Lidm. Vrijmetselarij	Politiek mandaat	Krant- en ijdschrift- redacteurs	Activiteit in Vlaams toneel en letteren	Veldbloem		Lidm. Wil- lemsfonds
				Bestuurslid	Spreeker	
N	N	De Toekomst De Zweep	Voorz. „De Wijngaard” ; letterk.	N	N	Vermeld van- af 1868 ; opr. Brusselse afd.
N	N		Letterkundige	N	1869-1871	Vermeld vanaf 1868
Initiatie : AP, 1876	N		Publicist	N	N	Secretaris in 1873
N	N			Ondervoorz. in 1870	N	Penningmees- ter in 1873
N	N	De Vlaamse Kunstbode	Publicist	Ondervoorz. in 1869	1869-1870	Vermeld vanaf 1869
N	N		Publicist	Secretaris 1872-1873	1869-1875	N
N	N	De Zweep De Toekomst	Letterkundige	N	N	Vermeld vanaf 1869
N	N	N	Prozaïst, dichter. Lid van „De Wijngaard”	N	1870-1871	N
N	N	De Kerels ; Brusselsch Zondagsblad	Publicist	Voorzitter 1869-1875	1869-1874	N
Initiatie : AP, 1868	N	De Zweep	Letterkundige	N	1869-1870	Vermeld van- af 1868 ; opr. Brusselse afd.
Initiatie : AP, 1875	N	De Zweep	Publicist en toneelschr.	Secretaris in 1869	1869-1875	Vermeld vanaf 1871
Initiatie : AP, 1874	N				Medewerker muzikale omlijsting	Bestuurslid in 1874
N	N	De Kerels	Secr. „De Wijngaard”	2e secretaris 1872	N	N

<i>Naam en Voornaam</i>	<i>° Datum</i>	<i>° Plaats</i>	<i>Beroep</i>	<i>Lidm. Ligue de l'Enseign.</i>	<i>Lidm. lib. partijformatie</i>
MERTENS, Jozef			Wisselagent	N	N
MULLE, Adolf			Staats- bediende	N	N
RORYCK, Serafien			Handelaar	N	N
SCHERPENZEEL, Jozef- Pieter	1842	Schinveld (Nederl. Limb.)	Bediende bij Lloyd Veritas	N	N
STRANG, Jan			Koorleider ; toondichter	N	N
STROOBANT, Eugène- Edouard	1819	Turnhout	Notaris	N	N
VAN DEN DUNGEN, Frans		St.-Gillis	Onderwijzer	N	N
VAN DE SANDE, Félix	1824	Mechelen	Onderwijzer ; bibliothecaris Brusselse balie	Spreker in 1871	
VAN DOORSELAER, Désiré			Boekdrukker en -handelaar	N	Association libérale in 1880
VAN DRIESSCHE, Emmanuel	1824	Zele	Atheneum- leraar	Vermeld vanaf 1871	Association libérale Elsene
VAN DROGENBROECK, Jozef	1835	St.-Amands a/d Schelde	Onderwijzer ; leraar RMS	N	N
VERBRUGGEN, Cornelis	1815	Antwerpen	Drukker en boekhandelaar	Vermeld in 1872	N

<i>Lidm. Vrijmetselarij</i>	<i>Politiek mandaat</i>	<i>Krant- en tijdschrift-redacteurs</i>	<i>Activiteit in Vlaams toneel en letteren</i>	<i>Veldbloem</i>		<i>Lidm. Willem'sfonds</i>
				<i>Bestuurslid</i>	<i>Spreker</i>	
N	N	N	Lid beheerraad Nat. toneel	1869-1873	N	N
N	N	N	Zanger	1872-1875	Muzikale omlijsting	N
N	N	N	N	Voorz. 1874 ondervoorz. 1875	N	N
N	N	De Kerels	Beheerraad Nat. toneel	2e secretaris 1872 ; ondervoorz. 1873	1871-1875	Bestuurslid in 1874
N	N	N	Koorleider	Muziekdir. 1870-1875	N	Vermeld vanaf 1874
N	N	N	Voorz. „De Wijngaard”	N	N	Vermeld vanaf 1868
N	N	De Kerels	Publicist	Ondervoorz. 1870-1874 ; 1875 lid	1869-1875	Vermeld vanaf 1871
N	N	De Zweep	Toneelschr. en dir. toneelgezelschappen	N	1872-1875	N
N	N	N	N	1872-1875	N	N
Lid Septem- berion ; aff. AP, 1874			Oprichter „De Morgenstar” ; toneelschrijver	N	1869-1875	Vermeld vanaf 1869 ; voorz. Br. afdeling
N	N	De Zweep, 1869	Lid „Wijngaard” Dichter	N	N	N
N	N	N	Vertaler	Ondervoorzitter 1874	1869-1871	Bestuurslid in 1874

Naam en Voornaam	° Datum	° Plaats	Beroep	Lidm. Ligue de l'Enseign.	Lidm. lib. partijformatie
VERSTRAETEN, Jean-François	1840	Lier	Leraar	N	N
WILLEMS, Serafien	1818	Brussel	Bediende verzekeringsmaatschappij	N	N

* De oorspronkelijke bedoeling van dit overzicht bestond erin de nodige identifikatiegegevens te verzamelen van al diegenen die in de periode 1869-1875 in Brussel actief zijn geweest in de Vlaamse Beweging. Een aantal dat opliep tot een tachtigtal, hetgeen ons voldoende leek om er wetenschappelijk verantwoorde konklusies te kunnen uit trekken in verband met de gemeenschappelijke kenmerken van de groepsleden. Het verzamelen van de noodzakelijke identifikatiegegevens stelde ons echter voor 25 pct. van deze personen voor onoverkomelijke problemen, zodat het ons weinig zinvol leek deze alsnog op te nemen. Of het overzicht, dat dus slechts zou samengesteld zijn aan de hand van 52 personen nog voldoende representatief zou zijn, om er besluiten te kunnen uit trekken, geldig voor de gehele groep, was het probleem dat zich toen stelde. Zonder nu op die vraag direkt positief te antwoorden, hebben we toch gemeend dat het verstrekte materiaal alleszins kon bijdragen tot een meer verhelderend inzicht in het wezen van de groep. We hebben dan ook niet gearzeld om er toch enkele konklusies uit af te leiden m.b.t. de groepskenmerken van de Brusselse flaminganten enerzijds en van de links-liberale Vlaamsvoelende liberalen anderzijds (cfr. infra, p. 318-319 en 323-325).

De gegevens die dienden om dit overzicht op te stellen, kunnen, wat hun oorsprong betreft, herleid worden tot drie categorieën. Een eerste slaat op biografische werken, een tweede op gepubliceerde en niet-gepubliceerd ledenlijsten en een derde op okkassioneel gevonden identifikatiegegevens.

Het aantal figuren waaraan de *Biographie Nationale* een artikel wijdde, was bijzonder klein en sloeg enkel op K. Buls (door M. Martens, T. XXX, col. 231), E. Stroobant (door J. Vercoullie, XXIV, col. 185-187), F. Van de Sande (door J. Vercoullie, XXI, col. 286-287) en L. Van der Kindere (door L. Leclère, XXIX, col. 285). L. Simons verzorgde de biografie over H. Bauduin in het *Nationaal Biografisch Woordenboek* (2, col. 33-35). De *Biographie Coloniale Belge* vormde een nuttig aanvullend werk voor figuren als A. Couvreur (IV, p. 163); Ch. Graux (V, pp. 356-357), en E. Picard (III, pp. 690-697).

Nos contemporains. Portraits et biographies des personnalités belges ou résidant en Belgique, Bruxelles 1904, vervulde die rol voor J. Guillery en H. Bergé (pp. 8-9, 58-59). De meeste notities vonden we echter in de *Bibliographie Nationale. Dictionnaire des écrivains belges et de leurs publications*, Bruxelles, 1886-1910, o.m. voor A. J. Cosyn, F. De Cort, H. Delecrosse, G. en J. Jottrand, F. Kops, A. Patte, A. Prins, A. Van den Kerckhove, E. Van der Plassche, J. F. Verstraeten. Het *Biografisch Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* door J. G. Frederiks en F. J. Van den Branden, (Amsterdam, 1888-1892) gaf ons gegevens over J. Hoste (p. 373), P. J. Scherpenzeel (p. 965), C. J. Verbruggen (p. 814). Wijzen we nog op de biografische gegevens die we vonden in werken als T. Coopman en V. De la Montagne, 1830-1880. *Onze dichters. Eene halve eeuw Vlaamsche poëzie, naar tijdsorde gerangschikt met biographische en bibliographische aanteeeningen, eene bloemlezing en eene inleiding*, Antwerpen 1880; A. Dereume, *Notices bio-bibliographiques sur quelques imprimeurs, libraires, correcteurs, compositeurs, fondateurs, lithographes etc., qui se sont fait connaître à divers titres, principalement*

Lidm. Vrijmetselarij	Politiek mandaat	Krant- en tijdschrift- redacteuren	Activiteit in Vlaams toneel en letteren	Veldbloem		Lidm. Wil- lemsfonds
				Bestuurslid	Spreker	
N	N	N	Auteur van handboeken ; beheerder Nat. toneel	1869-1875	1873-1875	Vermeld vanaf 1874
N	N		Toneelschr. ; lid „Wijn- gaard” ; toneelspeler	N	N	N

comme auteurs, Bruxelles 1859 ; M. Sabbe, L. Monteyne, H. Coopman, *Het Vlaamsch tooneel inzonderheid in de 19de Eeuw*, Brussel 1927.

Betref het maçons, zoals Th. Coopman, de gebroeders Verhas, A. Prins, J. Hoste, A. Demeur, E. Hiel, Ch. Buls, A. Couvreur, G. Jottrand, F. Thys en E. Van Driessche, dan deden we ook beroep op de biografische gegevens die de logeledenlijsten opgaven (Verzameling F. V. Borné, Brussel). Afzonderlijke biografieën ten slotte, meestal met necrologische inslag vonden we eveneens over een aantal flaminganten : J. F. Heremans, *Frans De Cort*, in „Nederlandsch Museum”, 1878, I, pp. 53-64 ; T. Coopman, *Redevoering bij het lijk van den Heer Jan-Geeraard Dodd*, Gent, 1889 ; Necrologie van F. Luyten in *Gazel van Brussel*, 21 jan. 1917 (AMVC, K, L 974) ; J. Muyltermans, *Eugeen-Edward Stroobant*, in „Jaarboek der Koninklijke Vlaamse Academie, 1898”, pp. 143-177 ; H. T. Coopman, *Emanuel Van Driessche. Herinnering aan een stichter*, in „De Vlaamse Gids”, jg. 15, 1926-1927, pp. 361-364 ; S. D. Daems, *J. A. Van Droogenbroeck*, in „De Vlaamsche School”, 1887, pp. 61-62, 78-80, 102-104, 118-120 ; S. C. A. Willems, in „De Vlaamsche School”, 1883, pp. 192-197.

De onuitgegeven licentiaatsthesis van R. Verplancke, *Radikalisme te Brussel (1868-1871)*, R.U.G. 1969-1970, bevatte eveneens nuttige, zij het summier biografische gegevens betreffende de links-liberalen, waarvan we dankbaar gebruik maakten (pp. 7-31).

De ledenlijsten die we gebruikten, hadden betrekking op vier instellingen : 1. de reeds boven aangehaalde loge-lijsten ; 2. de Ligue de l'Enseignement : zie de *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement*, 1865-1875, die telkenjare een lijst geeft van de beheerders ; 3. het Willemsfonds : zie *Jaarboek van het Willemsfonds voor 1869 ; - 1870 ; - 1871 ; - 1872 ; - 1873 ; - 1874 ; - 1875* waarin ook telkens de namen der leden opgegeven worden per jaar ; 3. De Veldbloem : zie T. Coopman, *De Vlaamsche Strijd te Brussel, 1869-1884. Vijftienjarig verslag der werkzaamheden der Veldbloem, Vlaamsche vrijzinnige volksmaatschappij (1886)*, Brussel, 1886, die op pp. 18-21 de voordrachtgevers opsomt en in bijlage de bestuursleden der Veldbloem.

Het systematisch doornemen van *De Zweep* uit de periode 1869-1875 en van de overgebleven nummers der *Kerels* bracht ook nog heel wat informatie op in verband met sommige flaminganten. Vb. *Kerels*, 4 dec. 1870, p. 2 k. 2 (Mulle, Strang) ; 16 juli 1871, p. 1 k. 3 (F. Van Dungen) ; *Zweep*, 7 dec. 1873, p. 4 k. 2 (Verstraeten).

Gebruikte afkortingen : AP = Amis Philanthropes ; Enseign. = Enseignement ; Lidm. = Lidmaatschap ; VAUP = Vrais Amis de l'Union et du Progrès ; Vl. = Vlaams.

Wanneer we zekerheid bezaten over het niet-behoren van de personen tot een vereniging, of het niet-aktief zijn in bepaalde sectoren, dan duiden we dit aan door N.